

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QULİYEVA CEYHUNƏ CEYHUN qızı

“NİTQ PROSESİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ”

HSM-060201- Ümumi dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Cəfərova Afət Səlim qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. FUNKSIONAL MORFOLOGİYA	7-32
1.1. Funksional qrammatika qrammatikanın bir növü kimi	7-22
1.2. Funksional semantik sahə	22-32
II FƏSİL. NİTQ PROSESİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI	33-62
2.1. Qoşma və bağlayıcıların funksionallığı	33-48
2.2. Modal söz və ədatların funksionallığı	48-62
NƏTİCƏ	63-64
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	65-67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində yeni istiqamət olan və hal-hazırda öz inkişaf mərhələsini keçən funksional qrammatika ənənəvi qrammatikadan təcrid olunmadan öyrənilir. Müasir linqvistikada funksional qrammatika öz tədqiqat istiqaməti ilə dilin ümumi qrammatik səviyyəsindən kommunikativ səviyyəyə doğru inkişaf edir, qarşısına ona məxsus olan vahidlərin dil sistemində və nitq prosesində funksional diapazonunu müəyyənləşdirmək və nitq hissələri, onların qrammatik kateqoriyalarının metaforikləşməsi səviyyəsini öyrənmək məqsədi qoyur.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda özünəməxsus qrammatik mənaları olan köməkçi nitq hissələrinin kommunikativ situasiyada fikrin ifadə tərzinə təsirinin öyrənilməsi, onların funksional imkanlarının araşdırılması dilçiliyimizdə əsas və aktual istiqamət sayıla bilər.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dilçilik ədəbiyyatında XX əsrdə bir sıra linqvistik konsepsiyalar təsiri altında yaranmış olan yeni linqvistik istiqaməti özündə əks etdirən funksional qrammatika, funksional linqvistika terminlərindən istifadə olunmuşdur. Bu terminlər ümumi dilçilikdə heç də yeni bir istiqamət olmayıb, dilçilik tarixinin inkişaf prosesində uzunmüddətli ənənəyə söykənən və dili struktur-semantik baxımdan funksional istiqamətdə öyrənən bir elm sahəsidir. 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində dilin funksional istiqamətdə öyrənilməsi məsələsinə ilk dəfə toxunulmuşdur. Funksional qrammatika anlayışı ümumilikdə qrammatika (morfologiya və sintaksis) cümlənin aktual üzvlənməsi istiqamətində öyrənilmişdir. Dilin funksional baxımdan öyrənilməsi, nitq prosesində yaranan semantik sahədə dil vahidlərinin metaforikləşməsi məsələsinin araşdırılması işi 1950-ci illərdən sonra geniş vüsət almışdır. Elə bu illərdə struktur dilçiliyin davamı kimi “Generativ transformasional qrammatika”-da meydana gəlmişdir. Burada əsas fikir funksional qrammatikada olduğu kimi linqvistik qavramaya əsaslanmışdır. Bu nəzəriyyə H.Xomskinin 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sintaktik quruluşlar” əsərində praktik təlim kimi öz əksini tapmışdır. 1960-cı illərdən başlayaraq bir çox müasir dilçilik

məktəblərində dilin semantikasına, quruluşuna, funksionallığına aid müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Fransa, Peterburq, Kopenhagen dilçilik məktəblərində funksional qrammatika bir-birindən fərqli istiqamətlərdə öyrənilməyə başlamışdı. Funksional qrammatikanın öyrənilməsi sahəsində yeni bir dönm 1980-ci illərdən başlamışdır. Bir sıra dilçilərin araşdırmalarındakı funksional cəhətlər üzərində xüsusilə dayanılmış və bu istiqamətdə konkret elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Bu kontekstdə Peterburq məktəbinin nümayəndəsi olan A.Bondarkonun elmi fəaliyyətində funksional qrammatikaya dair gəlidiyi elmi nəticələr diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bu istiqamətdə M.Şelyakinin də xidmətləri az olmamışdır. O, 2001-ci ildə “Rus dilinin funksional qrammatikası” əsərində dilin qrammatik quruluşundakı dil vahidlərinin morfoloji və sintaktik istiqamətdə funksional imkanlarını araşdırmış, funksional semantik sahədə funksional mənə çalarlarını müəyyənləşdirmişdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində funksional qrammatika 1970-ci illərdən etibarən yeni linqvistik metodlarla öyrənilməyə başlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə 2012-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika (II cild)” əsəri ilk addım kimi dəyərləndirilə bilər. Burada dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq funksional qrammatika haqqında geniş məlumat verilmiş, “lingvistik qavram” anlayışı ətraflı şəkildə izah olunmuş və s. bu kimi məsələlər öz geniş şərhini tapmışdır.

Bundan başqa Ç.Hüseynzadənin “Morfoloji norma” adlı kitabında da nitq hissələrinin funksional imkanları haqqında geniş şərh verilmişdir.

Dilçiliyimizdə nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının formal əlamətlərini qəbul etmiş söz formaların funksional xüsusiyyətlərinin izahı bir sıra elmi məqalələrdə də öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə isə funksional qrammatika Azərbaycan dilçiliyində öz inkişaf mərhələsini yaşayan yeni bir istiqamət kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi nitq prosesində köməkçi nitq hissələrinin əsas qrammatik mənaları ilə yanaşı cümlənin mənə yükünün dəqiqləşdirilməsində onların funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsidir.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün müəyyən vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- köməkçi nitq hissələrinin fikrin formalaşmasındakı rolunu öyrənmək;

- ayrı-ayrılıqda hər bir köməkçi nitq hissəsinin funksional imkanlarını dəqiqləşdirmək;

- nitq prosesində situasiyadan asılı olaraq həmin köməkçi nitq hissələrinin fikrin ifadəsinə göstərdiyi təsiri, funksional xüsusiyyətlərinin təzahür formalarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ənənəvi dilçilikdə müəyyən olunmuş köməkçi nitq hissələri, tədqiqatın predmetini isə nitq prosesində köməkçi nitq hissələrinin əsas funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada nitq prosesində köməkçi nitq hissələrinin əsas funksional xüsusiyyətlərinin müxtəlif dil səviyyələrində hərtərəfli və sistemli tədqiqi elmi yenilik sayıla bilər. Bu funksional xüsusiyyətlər müxtəlif cəhətlərdən araşdırılır. Dissertasiyada köməkçi nitq hissələrinin müqayisəli-tipoloji baxımdan təhlili də tədqiqatın elmi yeniliklərindən hesab oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi funksional qrammatikanın mahiyyəti, dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin semantik sahədə müxtəlif mənə çalarları yaratması baxımdan əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti isə bu mövzuda keçirilən seminar və mühazirələrdə istifadə olunmasıdır. Eləcə də bu mövzuda elmi məqalələrin və tədqiqat işlərinin yazılmasında mühüm məlumatverici funksiya daşmasıdır. Nitq situasiyasında köməkçi nitq hissələrinin işləkliyinin araşdırılması və danışanın bu köməkçi nitq hissələrindən hansı məqsədlə istifadə etməsi ilə bağlı məlumat verən tədqiqat işi böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri bazası müxtəlif elmi kitablar və məqalələrdən, dərsliklərdən, xarici mənbələrdən və internet saytlarından ibarətdir. Nəzəri bazanın əsasında bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlara misal olaraq müşahidə, tutuşdurma, müqayisəli-tarixi metodları göstərmək olar. Amma daha çox müşahidə metoduna üstünlük verilmişdir. Belə ki, köməkçi nitq hissələrinin funksionallığı canlı danışmada öz əksini daha dəqiq tapdığına görə onların öyrənilməsi müşahidə yolu ilə daha çox effektiv olur.

İşin aprobeşiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin bəzi müddəaları və tədqiqatda irəli sürülən təkliflər üzrə məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin quruluşu. Magistr işinin quruluşu və həcmi tədqiqatın obyektinə və predmetinə ilə müəyyənləşmişdir və giriş, hər biri iki yarımfəsil olan iki fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

FUNKSIONAL MORFOLOGİYA

1.1. Funksional qrammatika qrammatikanın bir növü kimi

Qrammatika termini həm geniş, həm də dar mənada anlaşıla bilər. Geniş mənada qrammatika dili dilçiliyin bütün sahələri üzrə öyrənilən elmin adıdır. Bu, dilin qrammatik quruluşunun səslərdən sözlərə, sözlərdən cümlələrə, cümlələrdən sintaktik bütövlərə, sintaktik bütövlərdən mətnlərə doğru geniş bir şəkildə araşdırılan elm sahəsidir. Qrammatika-sözlərin qrammatik formasının dəyişməsi, bütün dil vahidlərinin dilin qrammatik quruluşuna uyğun olaraq formaca, məzmunca dəyişməsi, bir-biri ilə əlaqələnməsi, fikrin ifadəsinə xidmət etməsi və s. əhatə edir. Qrammatika özündə fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksisi cəmləşdirərək dil vahidlərinin leksik-semantik, qrammatik forma və mənasını, sintaktik quruluşunun özəyini təşkil edir.

Dar mənada isə qrammatika anlayışı dilin morfoloji və sintaktik quruluşu kimi başa düşülür. Bu mənada ənənəvi olaraq dilin müxtəlif səviyyələrində müəyyən bir məlumatın ötürülməsi üçün istifadə olunan morfoloji və sintaktik vahidlər, yəni nitq hissələri və onlara məxsus qrammatik kateqoriyaların qrammatik mənaları, söz birləşmələri və onların yaranmasında iştirak edən sintaktik əlaqələr, cümlə və onun strukturu, mikro və makro mətnlər nəzərdə tutulur. Bu zaman qrammatik quruluşun öyrənilməsində əsas dil vahidi-cümlədir, onun məna yükü, komponentlərinin məna çarları, cümlə üzvlərinin ifadə olunduğu nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının bu dil vahidinin tərkibində metaforikləşməsi və s. Sintaktik vahid olan cümlələrin tərkibində morfoloji vahidlərin funksionallığını öyrənilən dilçilik sahəsi isə funksional qrammatika adlanır.

Funksional qrammatika ənənəvi qrammatikanın bir növü olub, hal-hazırda öz inkişaf mərhələsini yaşayır. Müasir linqvistikada funksional qrammatika öz istiqaməti ilə dilin ümumi kommunikativ səviyyəsindən fərqlənir, öz qarşısına ona məxsus olan vahidlərin dil sistemində və nitq prosesində funksional diapazonunu müəyyənləşdirmək və qrammatik kateqoriyaların metaforikləşməsi səviyyəsinin öyrənilməsi məqsədi qoyur, nitqdə dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, fikrin ifadə

tərzini müəyyənləşdirir. Funksional qrammatika dil vahidlərinin funksional xüsusiyyətlərini nəinki cümlə, eləcə də tam bir mətn səviyyəsində öyrənir.

Qrammatikanın bu növündə dil vahidlərinin tətbiqi və inkişaf səviyyəsi kommunikativ səviyyədə fikrin ifadəsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq imkanı verir.

Hər bir dilin qrammatik quruluşunda funksional aspekt özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. O, qrammatikanın bir növü olsa da, özünü yalnız koqnitiv situasiyada göstərə bilər.

Funksional qrammatika dil vahidləri və qrammatik kateqoriyalar sistemi əsasında formalaşan qrammatikanı inkar edib heç də yeni bir elm sahəsi kimi meydana çıxmır. O, ümumilikdə mövcud olan qrammatikanı xüsusi funksional cəhətdən inkişafını nəzərdə tutur, yəni funksional qrammatika heç bir qrammatik kateqoriyanın formal əlamətində dəyişiklik olmadan qrammatik kateqoriyaların metaforikləşməsi səviyyəsini öyrənir, dilin qrammatik quruluşunda mövcud olan qrammatik kateqoriyaların semantik mənasının işlənmə diapazonunu müəyyənləşdirir.

Funksional qrammatika qrammatikanın xüsusi bir növü olub, funksiya anlayışı ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Elə bu baxımdan da funksional qrammatikada deyilən fikrin məğzini, semantik məna rəngarəngliyini dəqiq açmaq üçün məhz “funksiya” anlayış olaraq müəyyənləşməlidir. “Funksiya” termin olaraq müxtəlif elm sahələrində işlədilir. Məsələn, “funksiya” riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir. Sərbəst dəyişənə argument, asılı dəyişənə onun funksiyası deyilir. Yəni, asılı artan kəmiyyətdir. Fiziologiyada – həyati vacib orqanların fəaliyyəti deməkdir və s.

Ümumiyyətlə, funksiya – hər hansı bir əşyanın fəaliyyəti ilə bağlı ola bilər. Mexanizmin işləməsi üçün hansısa bir elementin rolu kimi başa düşülə bilər. Funksiya – həmişə nəyinsə təminatçısı olur, nəyəsə xidmət edir. (Məsələn, saatı bilmək üçün əqrəblərin funksiyası (rolu). Funksiyanın reallaşması üçün mühiti, şəraiti olmalıdır. (Məsələn, təyyarənin funksiyası havada reallaşır). Ümumiyyətlə götürdükdə, funksiya bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan funksiyalar sistemi kimi də anlaşıla bilər ki, bu funksional sistemdə bütövlükdə funksiyaları ümumi bir sistem təşkil edən, bir-birindən asılı olan elementlər sistemidir.

Dilçilik baxımdan “funksiya” ,adətən, dil elementlərinin və ya ümumilikdə dil sisteminin bu və ya digər bir fikrin ifadəsinə xidmət etməsi kimi şərh olunur. Yəni, dil sistemində mövcud olan dil və nitq vasitələri vasitəsilə fikrin ifadə tərzini. Bu zaman metafora anlayışı artıq fəaliyyətə keçmiş olur. Həmin dil vahidlərinin funksional xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məhz metaforikləşmə prosesi nəticəsində baş verir.

Nitq prosesində funksiyanın aparıcı qüvvəsi dili müəyyənləşdirən ifadə vasitəsi, ifadə tərzini, intonasiya, nitq fiqurları və s-dir. Eyni zamanda dil işarələri funksional olaraq iki cür qruplaşdırılır [38, s.10]:

a) məzmun anlayışı (semantik)-leksik, sözdüzəldici, morfoloji, sintaktik, intonasiya və s.;

b) struktur (asemantik) –fonem, birləşdirici morfemlər və s.

Bu işarələrin özləri də eyni zamanda çoxfunksiyalı ola bilər. “Dil işarəsi-funksiya” vəhdəti heç də funksiya anlayışının ümumilikdə müəyyənləşməsinə əks qəbul olunmur. Çünki yalnız dil işarələri vasitəsilə istər leksik, istər qrammatik vahidin funksional xüsusiyyətləri müəyyənləşmiş olur.

Dil işarələri, ümumilikdə, dil sistemini təşkil edir. Lakin funksional aspektdə dil işarəsi çərçivəsindən kənara çıxma olur. Dil işarələrinin funksiyalarının reallaşması üçün müəyyən bir mühit lazımdır ki, bu da dil vahidlərinin zəncirvari əlaqəsi nəticəsində baş verən bir prosesdir: fonemin müəyyənləşməsi üçün mühit morfem və ya sözdür, söz üçün cümlə, cümlə üçün isə mətn əsas mühit rolunu oynayır. Onlar birlikdə dil sistemini təşkil edir, dilin funksionallığını müxtəlif səviyyələrdə aşkar etmək üçün imkan yaradırlar. Dil işarələrinin funksionallığına belə yanaşma dil sisteminin konstruktiv vəziyyətini müəyyən edir, dilin struktur sisteminin təsvirinə şərait yaradır. Dilin bu aspekti dil sistemini nitq səviyyəsindən səciyyələndirir.

Funksional qrammatikanın məqsədi dil vahidlərinin geniş mənada dilin müxtəlif istiqamətlərində digər qrammatik ünsürlərlə əlaqəsinin fikrin ifadə tərzini müəyyənləşdirməsidir. Qrammatikanın bu sahəsinin əsas və ən vacib komponenti nitq prosesi ilə bağlı olan dil vahidləridir. Bu dil vahidlərinə həm leksik, həm qrammatik morfemlər aiddir.

Müasir qrammatikanın funksional aspektdə öyrənilməsi bir tərəfdən funksiya anlayışının qavranması ilə bağlıdır ki, bu da qrammatikanın funksional baxımdan öyrənilməsinin ümumi kateqoriyasını təşkil edir. Bu haqda Şelyakin yazır: “funksional qrammatika öz istiqaməti ilə dilin ümumi kommunikativ funksiyasından fərqlənir və qrammatikada nə? necə? nə üçün? suallarından birinə cavab axtarır, ikincisi, qarşısına dil sistemində və nitqdə öz vahidlərinin funksional diapazonunu (imkanlarını) müəyyənləşdirmək məqsədini qoyur, üçüncüsü, hər bir funksiyanı onun özünəməxsus göstəricisi ilə araşdırır, dördüncüsü, nitq prosesində öz vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir, beşincisi, öz vahidlərinin digər dil səviyyələri ilə (leksik və fonetik) qarşılıqlı əlaqə və münasibətini üzə çıxarır və ən nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, funksional qrammatikanın ən əsas göstəricisi odur ki, onun predmeti nəinki cümlə, eləcə də bütün bir mətn çərçivəsində dil vahidlərinin funksiyasını müəyyənləşdirməsidir” [38].

Dilçilikdə funksional qrammatika dil sistemində olan vahidlərin və onların funksional qanunauyğunluqlarını öyrənən və təsvir edən qrammatika kimi təqdim olunur. Qrammatikanın bu növü dil vahidlərini müxtəlif dil səviyyələrində öyrənməsinə baxmayaraq, onları ümumi bir istiqamətdə - yəni semantik istiqamətdə öyrənir.

Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu vardır. Funksional qrammatika heç də yeni bir qrammatik kateqoriya demək deyil. Funksional qrammatika dil sistemində mövcud olan qrammatik kateqoriyaların nitq prosesindəki ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi deməkdir. Hər bir dildə mətn və onu ifadə etmə yolları vardır. Bu, dilçiliyin bütün şöələrini əhatə edir. Bildiyimiz kimi, dilçiliyin şöələri bir-biri ilə zəncirvari əlaqədədir. Belə ki, dildə sözlərin yaranması, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsi öz növbəsində bu leksik vahidlərin qrammatik mənalarını dəyişərək müxtəlif birləşmələr və cümlələr yaratması tarixi bir prosesdir ki, bunun da nəticəsində yazılı və şifahi nitq formalaşmışdır. Təbii ki, nitqin hər iki forması həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən bir-birini tamamlamalıdır.

Qrammatik mənalardan təşkil olunmuş cümlə qrammatik cəhətdən necə düzgün olursa-olsun leksik mənası yoxdursa, o, fikir ifadə edə bilməz. Məsələn: Yamyaşıl səmadan axan qənd dənəcikləri ətrafı zülmətə bürümüşdü-cümləsi qrammatik cəhətdən cümlənin tələblərinə cavab verirsə də heç bir məna ifadə edə bilmir. Çünki bu cümləni təşkil edən leksik vahidlər düzgün seçilməmişdir. Belə ki, yamyaşıl sözünü gömgöy, axan sözünü yağan, qənd sözünü qar, zülmət sözünü ağ yorğan sözləri ilə əvəz etsək – gömgöy səmadan yağan qar dənəcikləri ətrafı ağ yorğana bürümüşdü-kimi həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən tam düzgün bir cümlə alınar.

Bildiyimiz kimi, morfolojiyanın obyekt cümlə daxilindəki sözün, onun leksik mənasını müşayət edən qrammatik formasıdır. Bu qrammatik formalar dilin qrammatik quruluşunda mövcud olan nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus qrammatik kateqoriyalarının formal əlamətləridir ki, onlar da söz köklərinə əlavə olunaraq ifadə etdikləri qrammatik mənanı üzə çıxarırlar.

Qrammatik məna ümumi xarakter daşıyır və dildə olan bir qrup sözlər üçün səciyyəvi olur. Qrammatik məna sözün leksik mənasına təsir etməsə də sintaktik cəhətdən onların birləşərək ifadə və ya cümlə yarada bilməsinə xidmət edir. Qrammatik mənalar dəyişkən xarakterə malikdir. Məsələn, feilin zaman kateqoriyasının ifadə etdiyi qrammatik məna üç formada (keçmiş, indiki, gələcək) özünü göstərir. Bu mövcud qrammatik mənalar vasitəsilə də bütün cümlə üzvləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq müəyyən bir fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Morfologiyada əsas funksional vahidlər söz-forma, morfoloji kateqoriyalar və nitq hissələridir.

Funksional morfolojiyada morfoloji vahidlərin məqsədəuyğun işlədilməsi ritorikada müxtəlif üslubi imkanlar yaradır. Hər bir nitq hissəsi cümlə daxilində öz morfoloji təbiətini saxlamaqla bərabər, eyni zamanda fikrin aydın, səlis və rəngarəng ifadə olunmasına da xidmət edir.

Morfoloji vahidlərin məqsədəuyğun işlədilməsi onları morfoloji üslubi normalara çevirmiş olur. Həm əsas, həm köməkçi, həm də xüsusi nitq hissələrinin üslubi imkanları çox genişdir. “Morfoloji imkanlar dedikdə, məhz morfoloji vahidlərin üslubi məqsədəuyğunluğu əsasında istifadə imkanlarını nəzərdə tuturuq. Buna görə də bu

imkanları üslubi-morfoloji imkanlar da adlandırmaq olar. Bu imkanlar isə morfoloji vahidlərin mənə, quruluşu, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi kimi əlamətlərlə şərtlənir” [8, s.89].

Dildə mövcud olan söz, ona əlavə edilən şəkilçilər müxtəlif mənalar ifadə etmə imkanına malikdir. Müəyyən bir söz, hətta intonasiyadan asılı olaraq da müxtəlif mənə çalarları ifadə edə bilər.

Dilin qrammatik quruluşundakı qrammatik kateqoriyaların formal əlamətləri olan, ayrılıqda sıfır mənə ifadə edən şəkilçilər də sözlərə qoşulduqda rəngarəng mənə yarada bilmə imkanına malikdirlər. “Dildəki sözlər tərkibində qiyməti-mənası olan rəqəmlər kimidir, şəkilçilər isə sıfıra bənzəyir, təklidə qiyməti-mənası heçə bərabərdir. Lakin təklidə qiyməti, mənası olan vahidlərə bitişdikdə onun qiymətini dəyişdirir, yəni ona mənə əlavə edir. Hər hansı bir rəqəmə yanaşan sıfırın miqdarı artdıqca rəqəmin qiyməti artıb dəyişdiyi kimi hər hansı söz kökünə bitişən şəkilçinin də növü və miqdarı dəyişdikdə sözə yeni mənə əlavə olunur” [8, s.92].

Sözün leksik mənasına əlavə olunan bu mənalar qrammatik mənə adlanır. Kitab sözünün qrammatik mənası isim olması və ismə aid bütün qrammatik mənaların-kəmiyyət, hal, xəbərlilik, mənsubiyyət kateqoriyalarının formal əlamətlərini qəbul edə bilməsidir. Hər bir qrammatik kateqoriyanın formal əlamətinin özünəməxsus mənə ifadə etmə xüsusiyyəti olduğu üçün onu qəbul edən söz də funksional baxımdan rəngarəng mənalar ifadə etmiş olur. Məsələn, kitab sözü kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan –lar, –lər şəkilçisini qəbul edib çoxluq mənasında işlənir. Lakin bu şəkilçinin funksional morfoloji imkanları çox genişdir. Belə ki, bu şəkilçi söz köklərinə əlavə olunaraq cəmlilik ifadə etməklə yanaşı isimlərə əlavə olunaraq varlığın əşyanın növünə müxtəlifliyini ifadə edir: ağaclar, şəkilçilər, parçalar və s. Sözlərə əlavə olunaraq nəsil, tayfa, soyad bildirir: Nəsirovlar, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.

Xüsusi isimlərə əlavə olunaraq onu ümumiləşdirir: Nizamilər, Koroğlular və s. Bədii üslubda emosionallıq çalarlığı yaratmaq üçün də istifadə olunur: Yerlər, göylər lərzəyə gəldi. Müxtəlif nitq hissələrinə əlavə olunaraq onları substantivləşdirə bilər: qırmızılar, bizimkilər, birincilər və s.

Topluluq anlayışı bildirən isimlərə əlavə olunaraq onların növünü bildirmə imkanına malikdir: xalqlar, ordular, millətlər və s. Ümumi isimlərə əlavə olunaraq müxtəlif toponimik adların yaranmasında iştirak edir: Dəlilər, Söyüdlülər, və s.

Kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan -lar, -lər şəkilçisinin funksional üslubi imkanları bu kimi misalların sayını artırmağa imkan verir. Bununla bərabər dilin qrammatik quruluşunda mövcud olan hər bir morfoloji funksional vahidin öz təyinatı olduğunu bilərək funksional baxımdan aşağıdakı misallara da nəzər salmaq. Rus dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində ancaq cəmdə işlənən isimlər yoxdur.

Rus dilində olan “очки”, “брюки”, “ножницы”, “вилы”, “грабли” sözlər Azərbaycan dilinə eynək, şalvar, qayçı, yaba, dırmıx kimi tərcümə olunur. Dilimizdə həmin sözlərin cəmini bildirmək üçün onlara ahəng qanununa uyğun olaraq kəmiyyət şəkilçilərini əlavə etməklə eynəklər, şalvarlar, qayçılar, yabalar, dırmıxlar kimi ifadə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, dilimizdə cəmlik, çoxluq anlayışını ifadə etmək üçün ismin kəmiyyət kateqoriyası funksional vahid kimi paradigmatik planda morfoloji baxımdan sözlərin cəmdə olduğunu bildirir.

Ümumiyyətlə, funksional qrammatikada istər sözlər, istərsə də onların qrammatik mənaları ifadə etdikləri mənalarla bərabər digər mənalar da ifadə edə bilər. Məsələn, yuxarıda dediklərimizin əksinə olaraq sözlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmədən də çoxluq, ümumilik ifadə edə bilər. Bu yalnız kontekst daxilində özünü göstərir. ”Kitab bilik mənbəyidir” cümləsindəki “kitab” sözü kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmədən də çoxluq ümumilik bildirir. Burada bir kitab deyil, ümumiyyətlə, mövcud olan bütün kitablar nəzərdə tutulur. Bu kimi misalların sayını ismin digər qrammatik kateqoriyalarının formal əlamətlərinin üslubu imkanlarını sadalamaqla artırmaq olar.

Onu da qeyd etməliyik ki, hər hansı bir qrammatik məna leksik mənaya nisbətən daha ümumi məna ifadə edir. Bu, dildə mövcud olan qrammatik kateqoriyaların özündə funksional baxımdan müxtəlif mənalar əks etdirən qrammatik formalarla bağlıdır. Bu qrammatik formalar leksik vahidlərə qoşularaq çox geniş məna yaradabilmə diapazonuna malikdir. Məsələn: Feilin zaman kateqoriyasının formal əlamətləri olan –*ır, -ir, -ur, -ür* (indiki zaman), –*dı, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müş, -ib, -ib, -ub, -üb* (keçmiş zaman), –*acaq -əcək və -ar -ər* (gələcək zaman) hər hansı bir feilə əlavə

olunaraq hərəkətin hansı zaman daxilində icra olunduğunu bildirir. Məsələn gəldi, gəlmişdi, gəlib, gəlir, gələcək, gələr feillərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda müəyyən bir zaman daxilində icra olunan hərəkəti bildirməsi qrammatik formalar və onların ifadə etdikləri qrammatik mənalara xidmət etmiş olur.

Lakin hər üç zamanın bir-birinə aidliyi nitq prosesində indiki, keçmiş və gələcək zamanların funksional xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Bir neçə misalla fikrimizi aydınlaşdıraq. Məsələn, nitq prosesində indiki zamanın semantik xüsusiyyətləri keçmiş və gələcək zamanın ifadə etdikləri leksik mənə ilə üst-üstə düşür. Məsələn: Biz sizi çoxdan gözləyirik. Lalə bu məktəbdə 1990-cu ildən işləyir. Mağaza bayram günləri axşam saat 10-a kimi işləyir. Adilin təyyarəsi sabah günorta gəlir. Verilmiş bu cümlələrin birinci və ikincisində keçmiş zaman mənəsi, üçüncü və dördüncü cümlələrdə isə gələcək zaman mənəsi indiki zamanla ifadə olunmuşdur ki, bu da nitq prosesində təsadüf olunan bir haldır. “Bu torpaq altında neçə-neçə igidlər yatır” cümləsində feilin indiki zamanda olması heç də həmin hadisənin hal-hazırda olması ilə bağlı deyil. Bu cümlənin mənəsi hər üç zamanı özündə əks etdirir. Yəni, igidlər bu torpaq altında yatıb, yatır və bundan sonra da yatacaq. Ümumiyyətlə, feilin nitq hissələri arasında həm qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyi baxımından və bu kateqoriyaların qrammatik əlamətlərinin nitq prosesində ifadə edə biləcəyi mənə müxtəlifliyi baxımından çox zəngin bir nitq hissəsi olduğundan onun funksional qrammatikada xüsusi yeri olduğunu əminliklə qeyd edə bilərik və bu fikri sübut edən istənilən qədər nümunələr göstərə bilərik.

Morfologiyada əsas nitq hissələri ilə yanaşı köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin də funksional imkanları haqqında da qeyd etmək istərdik. Belə ki, köməkçi nitq hissələri leksik mənəyə malik olmasalar da, onların cümlənin formalaşdırılmasında, mənəni düzgün, dolğun ifadə olunmasında rolu danılmazdır. Belə ki, leksik mənəsi olmayan, qrammatik mənə daşıyan köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri arasında əlaqə yaratmağı, incə çalarları nəzərə çarpdırmağa, ekspressivlik vasitəsinə xidmət edir [15, s.308]. Məsələn, mənə çalarlarının ifadə formalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq qoşmalar sinonimlik təşkil edirlər.

Nitq prosesində bu hal eyni bir qoşmanın ifadə etdiyi mənanın tam, dəqiq rolunu cümlənin daxilində müəyyən edir. Mən evə kimi onunla getdim. Məryəm istəsə də sənə kimi oxuya bilməz. Həyəcandan Səkinə ana səhərə kimi yata bilmədi. Verilmiş hər bir cümlədə “kimi” qoşması müxtəlif mənalarda – məkan mənasında, bənzətmə, müqayisə mənasında və zaman mənalarında işlənmişdir ki, bu da həmin qoşmanın üslubi imkanlarını aşkara çıxarmağa xidmət edir. Digər bir cəhət isə “kimi” qoşması ilə sinonimlik təşkil edən “qədər”, “can”, “cən” qoşmalarının həmin məqamlarda onu əvəz edə bilməsi bu köməkçi nitq hissəsinin üslubi imkanlarından xəbər verir.

Funksional morfolojiyaya etdiyimiz bu kiçik bir ekskurs dilçilikdə yeni bir sahə olan funksional qrammatikanı müəyyən dərəcədə açmaq, izah etmək xarakteri daşıyır. Belə ki, funksional qrammatikada morfoloji vahidlər və qrammatik kateqoriyalar sistemi əsasında formalaşan qrammatikanı inkar edib heç də yeni bir elm sahəsi kimi meydana çıxmır. Funksional qrammatika ümumilikdə mövcud olan qrammatikanı xüsusi funksional cəhətdən inkişafını nəzərdə tutur. Çünki, funksional qrammatikanın məqsədi dil vahidlərinin geniş mənada dilin müxtəlif istiqamətlərində digər qrammatik ünsürlərlə əlaqəsinin fikrin ifadəsinə xidmət etməsidir. Funksional qrammatikanın əsas və ən vacib komponenti nitq prosesi ilə bağlı olan dil vahidləridir. Funksional qrammatikada dildə mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar əsasında dil vahidlərinin dilin müxtəlif səviyyədə digər elementləri ilə qarşılıqlı qrammatik formaya təsirindən danışılır.

Funksional qrammatikada dil materiallarının təsviri zamanı semantik mənadan onun formal mənasına olan münasibətə yanaşma əsas götürülür. Dil sisteminin vahidlərindən danışarkən, ilk növbədə, sözün qrammatik forması və sintaktik konstruksiyalar eləcə də, leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Beləliklə, funksional qrammatikada leksem, ona əlavə olunan qrammatik forma və onun iştirak etdiyi sintaktik konstruksiya əsasdır.

Bildiyimiz kimi, dil vahidlərinin semantik və struktur funksiyaları arasında fərq mövcuddur. Semantik funksiya özündə bu və ya digər dil elementlərini cəmləndirir. Struktur funksiya dil elementlərinin sistemli şəkildə düzülüşünü müəyyənləşdirir.

Sintaktik vahid olan cümlənin məna yükü müəyyənləşməsə belə, struktur funksiya bilavasitə məna ilə əlaqədardır. Belə ki, mübtədə və xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması, idarə əlaqəsində olan vahidlərin hal şəkilçiləri vasitəsilə bağlanması, kəmiyyət və keyfiyyət anlayışlı vahidlərin təyinedicilik xüsusiyyətini müəyyənləşdirən qrammatik formaların işlənməsi cümlənin formalaşmasında istifadə olunan qrammatik kateqoriyalar nəzərdə tutulur.

Dil vahidinin semantik funksiyası qrammatik funksiya ilə sıx bağlıdır. Qrammatik funksiya semantik funksiyanın əsasını təşkil edir. Belə ki, nitq aktı zamanı məhz semantik funksiyanın çatdırılmasında əsas yük qrammatik funksiyanın üzərinə düşür. Ümumiyyətlə, hər bir kommunikativ nitq situasiyasının izahı zamanı dil sistemində təsadüf olunan funksiyalar qarşılıqlı şəkildə özünü büruzə verir. Bu zaman semantik mənanın formalaşmasında qrammatik forma iştirak edərək müəyyən üslubi məqamlarda müxtəlif məna çalarlarının ifadəsinə xidmət etmiş olur. Deməli, kontekstin funksional təhlilində qrammatik forma, semantik məna, üslubi məqam ön planda olur ki, bunun da nəticəsində funksional-semantik sahə yaranır.

Ümumi funksiyalar istiqamətdə xarakterizə olunan tədqiqat sahəsi və müasir linqvistikada qrammatik məna semantik mənanın kəsişməsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, müasir linqvistikada funksional qrammatikanın müxtəlif istiqamətləri mövcuddur: dilə funksional yanaşma və funksional qrammatik quruluş xüsusiyyətləri (Qak 1985), eləcə də, Bedenina (1980), Bondarko (1984), Kubryakova (1985) və s. Dilçilərin tədqiqat işlərində funksional qrammatikanın müxtəlif istiqamətləri öz əksini tapmışdır.

Funksional qrammatika kateqorial olmaqla nitq prosesində təsvir olunan situasiyanın ifadəsinə öz təsirini göstərir. Funksional qrammatika semantik mənanın ifadə üsulları, ifadə yollarını müəyyənləşdirir. Eyni zamanda kontekstin analizi zamanı formadan semantikaya, eləcə də, semantikadan formaya olan istiqamət aydınlaşdırılır.

“Müasir funksional qrammatikada funksiya anlayışı müxtəlif cür müəyyənləşir. Burada iki müxtəlif istiqamət özünü göstərir: birincisi, ənənəvi qrammatikada olan leksik və qrammatik məna, ikincisi, funksional qrammatikada olan semantik məna.

Bunlar ənənəvi qrammatikaya daha yaxın olaraq semantik məna kimi qəbul oluna bilər. Burada qrammatika “ifadə üsulu” funksiya istiqamətində öyrənilir” [38, s.7].

“Funksional qrammatikada digər bir istiqamət qrammatikanın və dil sistemini ümumilikdə, “məzmun (məna, məna yükü) ifadə üsulu” [38, s.7] prinsipinə görə müəyyənləşir.” Bu qrammatikanın əsasını kommunikativ məlumatı ifadə edən müxtəlif mənaları dinləyiciyə ötürən danışanın əsas rol oynadığı nitq aktı təşkil edir. Nitq prosesində fikrin ifadə tərzini üçün və nitqə təsirindən müxtəlif dil səviyyələrində istifadə edilir.

Kommunikativ nitq situasiyasında dinləyən məlumatı düzgün qəbul etmək üçün məhz fikrin ifadə üsulundan məzmununa olan istiqaməti əsas götürür. Lakin eyni zamanda danışanın fikri ifadə etmək üçün istifadə etdiyi dil vahidləri və onlardan qanunauyğun şəkildə istifadəsi də burada rəhbər tutulur. Bu cür yanaşma funksional qrammatikanı öyrənməkdə funksiya terminini dilin müxtəlif səviyyələri ilə nitqdə qrammatik sistemdən istifadənin nəticəsi kimi başa düşülür və diskurs xüsusiyyəti daşıyır. Bu diskurs zamanı verilən məlumat müxtəlif semantik strukturda ola bilər.

Burada müxtəlif yanaşmalar- bütün dillər üçün universal olub fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan kateqoriyalardan (hal, zaman, kəmiyyət və s.) tutmuş, bütün dillər üçün ümumi olub hamının başa düşdüyü dil vahidlərinə kimi (modallıq, intonasiya, hiss-həyəcan və s.) özünü göstərə bilər. Bu fikir funksional qrammatikanın banilərindən biri olan A.Bondarkonun funksional qrammatikanın bu tipi haqqında olan nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Onun bu konsepsiyasının əsasını aşağıdakı bölgü təşkil edir: “vasitədən-funksiyaya” və “funksiyadan-vasitəyə”. Bu iki istiqamət funksional semantik sahənin yaranmasına gətirib çıxarır.

Funksional semantik sahənin olması funksional qrammatika üçün kifayət deyil. Çünki funksional semantik sahə dil sistemində paradigmatik yanaşma ilə əlaqədardır. Lakin funksional qrammatikada funksional semantik sahənin analizi üçün paradigmatika ilə sintaqmatikanın sintezi olan nitqə çıxış olmalıdır.

Morfologiyanın predmeti-ümumi bir söz qrupu üçün xarakterik olan, cümlə daxilində leksik vahidləri müşahidə edən, dil sistemində aid olan sözün qrammatik formasıdır. Leksik vahidləri müşayiət edən mənalar qrammatik mənalarlardır. “Dilçiliyin

başqa sahələri kimi, qrammatikanın morfolojiya şöbəsi də üslubi müstəqilliyə malikdir. Morfolojiyanın statusunu, nitq fəaliyyəti sistemindəki yerini öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun sintaksislə sərhədini müəyyənləşdirmək vacibdir. Söz-formaların paradigmlərini morfolojiyada öyrənmək də məqsədəuyğun sayılır” [21, s.280]. Morfolojiya sözlərin tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına aidliyini, onların dəyişməsinə öyrənir, təsnifi sistemini üzə çıxarır, fikrin ifadəsini reallaşdırır. Məsələn, “ölkə” sözünün qrammatik forması isim olması və bu morfolojiyaya aid bütün kateqoriyanın formal əlamətini qəbul edib, tərkibcə dəyişib qrammatik mənə ifadə etməsidir. Məhz qrammatik mənəli söz-formalar olan dil vahidləri nitqin formalaşmasına, kommunikativ nitq situasiyalarının yaranmasına xidmət edir. Bu zaman da onların əsas qrammatik mənəsi ilə yanaşı digər funksional mənə çalarları da aşkar olunur.

Dilimizdə olan leksik vahidlər vasitəsilə əşya, hərəkət hadisə, əlamət, kəmiyyət və s. haqqında məlumat verilir və bu keyfiyyətinə görə həmin sözlər müxtəlif qruplara ayrılır ki, onlar da nitq hissi kimi təsnif olunur. Lüğət tərkibində olan sözlərin bir qisminin leksik, bir qisminin də qrammatik mənəsi mövcuddur.

Leksik vahidlərin eyni zamanda həm leksik, həm də qrammatik mənələri ola bilər. Sözlərin müəyyən bir qismi isə yalnız qrammatik mənəyə malik olub, sözlər arasında əlaqə yaratmağa, modul münasibəti gücləndirməyə xidmət edir. Hər iki söz qrupunun ümumi xüsusiyyətləri isə insan ünsiyyətinin, fikir mübadiləsinin əsas vasitəsi olmasıdır.

Bu dil vahidləri insan nitqinin tərkib hissələridir və ona görə də morfolojiyada sözlər onların özlərinin verdiyi imkanlar əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılıb istər qrammatika, istərsə də funksional cəhətdən öyrənilir. Məsələn: İsmi hal kateqoriyası mənsubiyyət kateqoriyasına nisbətən, feilin zaman kateqoriyası digər kateqoriyalarına nisbətən bu nitq hissələrinə aid leksik vahidlərlə daha çox əlaqədə olur.

Sözün qrammatik mənə anlayışı. Sözün qrammatik mənəsi sözü formaca dəyişib əlaqə yaratmağa xidmət edir. Qrammatik mənə leksik mənədən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir [38, s.15-16]:

1) Qrammatik mənə leksik vahidlərin mənəsini saxlamaqla ona ümumi və ya xüsusi bir məlumat xarakteri verən dil vahididir. Bu o deməkdir ki, leksik vahidə aidlik xarakterik bir xüsusiyyətdir. O hətta sözdüzəldici əlaməti olan leksik vahidlərə də qoyula bilər. Yəni onun işlənmə tezliyi də geniş diapazona malikdir. Bu xüsusiyyətlər qrammatik mənənin kateqorial ünsiyyətidir.

2) Kateqorial qrammatik mənə leksik vahidin mənə yükündən asılı olaraq müxtəlif xarakterli ola bilər. Burada nitq hissələri qrammatik kateqoriyaları və onların qrammatik formalarının ifadə etdikləri qrammatik mənələr aiddir. Bu vahidlər öz qrammatik mənələrinin müxtəlifliyinə görə fərqlənir və bu fərqlərin xüsusiyyətinə görə leksik vahidlərə qoşulurlar. Eyni zamanda qrammatik mənələrin özlərinin də leksik vahidlərlə əlaqəsində fərqlilik müşahidə olunur.

Funksional semantika semantik sahənin yaranmasında əsas mənə yükü morfoloji vahidlərin üzərinə düşür.

Nitq hissələri sistemi dilin qrammatik quruluşunun əsasını təşkil edir. Nitq hissələri uyğun qrammatik kateqoriyanın müəyyənləşməsi, qrammatik formaların yaranması və onların sözün tərkibini dəyişdirməsi və bununla da sintaktik məqsədlər üçün cümləni yarada bilməsi faktı belə bir fikir söyləməyə imkan yaradır.

Nitq hissələri adlanan söz qrupları özündə dilin lüğət tərkibindəki leksik vahidləri real əşya, əlamət, əlaqə və münasibət və s. zəminində birləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin bu istiqamətdə bölgüsü:

a) məlumatın quruluşunu və onun qavranılmasını real gerçəklik eləcə də, məntiqi əsasda təmin edir;

b) dilin lüğət tərkibində olan sözlərdən sistemli şəkildə istifadə edərək yaranan müxtəlif kombinasiyalar vasitəsilə nitqin formalaşmasını təmin edir;

c) funksional baxımdan bu qruplara aid dil vahidləri vasitəsilə fikrin birbaşa, dolayısı, sətiraltı və ya məcazi mənada çatdırılmasını təmin edir;

d) real aləmlə bağlı olan və ya olmayan iş, hal, hadisənin təsviri üçün gerçək leksik mənədən istifadə edərək kontekst daxilində müxtəlif mənəlilik yaranmasını təmin edir. Bu müxtəlif mənəlilik həmin nitq hissələrinin kommunikativ situasiyada məcazlaşması vasitəsilə təmin olunur.

Əsas nitq hissələri cümlə daxilində sözün semantik-sintaktik funksionallığını təmin edir və bununla da cümlə üzvlərinin semantik və qrammatik əsası olaraq cümlənin semantik məna yükünün müəyyənləşdirilməsi üçün əsas dil materialı rolunu oynayır. Bununla da nitq hissələrinin digər bir funksionallığı lüğət tərkibinin sintaktik səviyyə ilə əlaqələnməsi üzə çıxır.

Nitq hissələri qrammatik kateqoriyaların daşıyıcısı olub, funksional istiqamətdə bütünlükdə dilin lüğət tərkibini və qrammatik quruluşunu vahid funksional sistemdə birləşdirir.

Köməkçi nitq hissələri dil sistemində qrammatik vahidlər olaraq bilavasitə nitq aktının formalaşmasında özünəməxsus yer tutur. Bu nitq hissələri hər biri individual mənaya və ya məna növünə malikdir ki, bu xüsusiyyəti ilə semantik ifadəsini konkret situasiya formasında çatdırmaq üçün imkan yaradır.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, nitq hissələri dil sistemində öz məna müxtəliflikləri ilə danışanın fikri ifadəsini təmin edir, onu daha dəqiq şəkildə çatdırmaq, ona emosional çalar, modallıq vermək üçün vacibdir.

Qrammatik kateqoriyanın funksiyası.

Hər bir qrammatik kateqoriyanın morfoloji səviyyədə nitq hissələrinin qrammatik mənaları əks etdirir. Qrammatik kateqoriyalar bu funksiyanı nitq hissələrinin morfoloji mənalarının ifadəsi kimi adlandırmaq olar.

Leksik mənanı öz kateqorial mənasına yönəldir, onun əşyaviliyini aktuallaşdırır, real olan ifadə onunla əlaqələndirir, bir sözlə, leksik vahidləri əlaqələndirərək nitqi formalaşdırır. Məsələn, maşın həyət girmək – leksik vahid kimi ayrı-ayrı əşya və hərəkəti ifadə edir. Lakin maşın həyətə girdi-dedikdə biz nitq prosesi zamanı baş verən bir hərəkət və onun icraçısı haqqında məlumat vermiş oluruq.

Bu cümlədə əşyalar və onun hərəkəti arasında olan əlaqə morfoloji kateqoriya-hal kateqoriyası, zaman kateqoriyası vasitəsi ilə reallaşır.

Morfoloji kateqoriya cümlənin elementləri arasında qrammatik və semantik əlaqə və münasibət yaradır. Morfoloji kateqoriyanın bu funksiyası özünü qrammatik formalar vasitəsilə yaranan sintaktik əlaqələrdə göstərir (şagird yazır, kitabın vərəqi və s.). Məsələn, hal kateqoriyası isimlə digər söz qruplarına aid leksik vahidlərlə (O, şəkil

çəkir. Xavər soyuqdan qorxur), feilə aid zaman və şəxs sonluqları cümlənin predikati ilə subyektini əlaqələndirir (O yazır, (yazdı), (yazacaq) və s.

Mürəkkəb cümlələrin bütünlükdə mətnin formalaşmasında, sözü gedən isim, halın, hərəkətin adını, zamanını, xüsusiyyətini, keyfiyyətini, kəmiyyətini, kim tərəfindən icrasını, mənsubluğunu və s. dəqiq ifadə etməkdə nitq hissələrinin rolu çox mühümdür.

Qrammatik kateqoriyanın bu funksiyası sintaktik səviyyənin yaranması ilə nəticələnir. Belə ki, nitq hissələrinin vasitəsilə bütövlükdə bir hal, vəziyyət, hadisə və s. haqqında ətraflı məlumat vermək mümkündür. Bundan başqa qrammatik kateqoriya müxtəlif üslublarda da istifadəsi mümkündür. Onların məcazlaşması nəticəsində fikrin, məlumatın daha effektiv çatdırılması, ekspressivliyin artması və s. hallar müşahidə olunur.

Funksional qrammatikada müxtəlif dil səviyyələrindən ibarət dil sistemi struktur komponentlərin semantik funksiyalarının qarşılıqlı vəhdəti əsasında işıqlandırılır. Bildiyiniz kimi, dil materiallarının təsvirində funksional qrammatikanın qurulması metodologiyasını təşkil edən prinsiplərdən biri ilkin olaraq ənənəvi formadan, yəni konkret dildən funksiya və mənanın yaxınlaşmasından irəli gəlir.

Bu zaman formadan mənaya doğru istiqamət əsas götürülür. Ümumiyyətlə, funksional qrammatikada “forma” termini ilə yanaşı “məna” terminindən də istifadə olunur. Bura əsasən semantik məna nəzərdə tutulur. Belə ki, dil vahidinin məhz semantik məna tutumu funksional qrammatika üçün əsas hesab olunur. Bu məna müxtəlifliyi qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi qrammatik səviyyədən kommunikativ səviyyəyə keçid zamanı özünü göstərə bilər.

Bildiyimiz kimi, dil işarələri informasiya mənbəyidir və bu informasiyanın necə ötürülməsi, hansı formada təzahür etməsi funksional qrammatikanın əsas obyektidir. Bu dil vahidlərindən nəinki obyektiv və subyektiv gerçəkliyi ifadə edir, eləcə də, danışanın ünsiyyət zamanı istənilən məlumatı ötürmək üçün istifadə etdiyi məntiqi vurğu, intonasiya, söz sırası və s. Bu kimi keyfiyyətlər zəminində ortaya çıxan məna rəngarəngliyinin üzə çıxmasına imkan yaradır.

Bu yanaşma funksional qrammatikanı öyrənməkdə funksiya terminini dilin müxtəlif səviyyələri ilə nitqə qrammatik sistemdən istifadənin nəticəsi kimi başa düşülür və diskurs xüsusiyyəti daşıyır. Bu diskurs zamanı verilən məlumat müxtəlif semantik strukturda ola bilər. Burada müxtəlif yanaşmalar bütün dillər üçün universal olub fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan kateqoriyalardan tutmuş, bütün dillər üçün ümumi olub, hamı tərəfindən dərk edilən dil vahidlərinə kimi özünü göstərə bilər. Bu fikir funksional qrammatikanın banilərindən biri olan A.Bondarkonun funksional qrammatikanın bu tipi haqqında olan nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir: “vasitədən funksiya” və “funksiyadan vasitəyə” olan istiqamət [37 s.87] Bu iki istiqamət funksional qrammatikada funksional semantik sahənin yaranmasına gətirib çıxarır.

1.2. Funksional semantik sahə

Funksional qrammatikada dildə mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar əsasında dil vahidlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində digər elementləri ilə qarşılıqlı qrammatik formaya təsirindən danışılır.

Dil vahidlərinin tətbiqi və inkişaf səviyyəsi fikrin ifadəsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmağa imkan verir. Bütün bunlar müəyyən kateqorial situasiyadan asılı olaraq müəyyən bir funksional-semantik sahənin yaranmasına gətirib çıxarır. Funksional semantik sahəyə əsasən dildə funksional semantik sahənin əlamətləri mikro və makro sahələr, hər bir sahənin quruluşu, tərkibi, bu tərkiblərin sistemi qrammatika ilə leksikanın eləcə də, sintaktik vahidlərin formalaşmasında leksemlərin yeri bu sahənin semantik variantlarına daxildir. Funksional semantik sahə müəyyən bir kommunikativ situasiya ilə əlaqədar olub həmin o situasiya zəminində özünü göstərir. Formadan məzmunə, mənadan metaforikləşməyə, leksik və ya qrammatik mənadan semantikaya keçid məhz funksional semantik sahə strukturunu müəyyənləşdirir və funksional xarakter daşıyır. Beləliklə, funksional qrammatikanın spesifikliyi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qrammatik mənə əsasında yaranan təsvirin qurulmasını müəyyənləşdirən semantikada aşkar olunur.

Yaranan semantik mənanın digər mənalara vəhdəti nitqin formalaşmasına, danışanın istədiyi məlumatı ötürməsi üçün istifadə etdiyi dil vasitələrinin müəyyənlişməsinə əsas verir. Məhz bu zaman yaranan funksional semantik sahə fikrin ifadə tərzini, dil vahidlərinin funksional xüsusiyyətləri dəqiq şəkildə müəyyən olunur.

Funksional semantik sahənin olması funksional qrammatika üçün əsas olsa da onun hərtərəfli öyrənilməsi üçün kifayət deyil. Çünki “funksional semantik sahə dil sistemində paradigmatik yanaşma ilə əlaqədardır. Funksional qrammatikada funksional semantik sahənin analizi üçün paradigmatika ilə sintaqmatikanın sintezi olan nitq çıxışı olmalıdır. Funksional semantik sahə semantik mənanın ümumiliyi əsasında birləşən müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin sistemi kimi başa düşülə bilər” [38, s.98].

Funksional semantik sahənin komponentlərinin ifadəsi kateqorial situasiya ilə əlaqədardır. Bu haqda Bondarko yazır: “Dildə funksional semantik sahənin təsviri cümlənin subyekt-predikat məzmununu hələ tam şəkildə əhatə edə bilmir. Bunun da səbəbi budur ki, hər hansı bir fikrin təsviri, ifadəsi müxtəlif qrammatik quruluşlu, müxtəlif komponentli cümlələr ola bilər” [37, s.71]. Müqayisə edək: “Gəldim ki səni görəyim” məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə və “Səni görmək üçün gəldim” (sadə cümlə). Göründüyü kimi quruluş etibarilə müxtəlif olan cümlələr vasitəsilə eyni bir fikrin ifadəsi reallaşmış oldu.

Eyni zamanda quruluş etibarilə eynilik təşkil edən cümlələrin məzmunu müxtəlif nitq fiqurları vasitəsilə (intonasiya, məntiqi vurğu və s.) və hər hansısa bir qrammatik kateqoriyanın qrammatik forması ilə dəyişə bilər. Burada dəqiq forma və konkret məzmun vəhdəti yoxdur. Funksional semantik sahədə kommunikativ situasiyadan asılı olaraq eyni bir forma müxtəlif məzmunun ifadəsinə xidmət edə bilər.

Funksional qrammatikada semantik məna başa düşülən məna hesab olunur, yəni danışan demək istədiyini elə bir tərzdə ifadə edir ki, dinləyən məhz onun nə demək istədiyini anlamış olsun. Məsələn, ənənəvi qrammatikada -acaq,-əcək şəkilçisi feilin zaman kateqoriyasında qəti gələcək zamanın formal əlamətidir və bu şəkilçi istənilən feil kökünə əlavə olunduqda iş, hal, hərəkətin gələcək zamanda mütləq şəkildə icra

olunduğunu bildirir. Lakin hər hansısa bir funksional semantik sahədə bu formal əlaməti qəbul etmiş bir feil, başqa bir mənanın ifadəsinə xidmət edə bilər.

Belə bir nitq situasiyası fikirləşək: İki nəfər söhbət edir. Biri digərinə tufeyli həyat sürən övladını tərifləyərək deyir: “Mənim oğlum oxuyacaq, mühəndis olacaq”. Onu dinləyən isə cavabında: “Hə, olacaq, olacaq deyir”. İkincinin dediyi cavab heç də bu işin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını bildirmir. Burada situasiyadan asılı olaraq kinayə hiss olunur. Deməli, gələcək zaman formalı feil bu funksional semantik sahədə birbaşa öz qrammatik mənasında deyil, məhz başa düşülməyəcək semantik mənasında çıxış etmiş oldu.

Funksional semantik sahədə kommunikasiyada dil vahidlərinin semantik potensialı müəyyən olunur. Nitq prosesində fikrin ifadəsi üçün nitq tərəfindən istifadə edəcəyi dil vahidinin semantik səviyyəsi əsas götürülür.

Dil vahidlərinin dilin leksik-semantik sistemindəki məna tutumu, hansısa bir birləşmə tərkibində digər komponentlərlə əlaqə zamanı yarana biləcək məna yükü müəyyən bir mikro və ya makro mətnin yaranmasında ana xətti təşkil edir. Bu zaman, adətən, leksik və qrammatik mənalar arxa plana keçir, semantik məna aparıcı olur.

Bildiyimiz kimi, nitq sözlər əsasında reallaşan ünsiyyətdir, yəni insan öz fikrini sözlər vasitəsilə ifadə edir. Sözlər qrammatik kateqoriyaların formal əlamətlərini qəbul edərək birləşir və cümlələr yaranır. Cümlə leksik və qrammatik cəhətdən uyğunluq təşkil edən sözlərdən ibarətdir. “Söz ünsiyyət məqsədinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını onun təbiət materiyası kimi fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Sözü daxili forması, şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli, hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir” [7, s.12]. Alimin fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu fikir sözün leksik mənasına aiddir. Leksik məna dominant mənadır. Semantik məna isə ondan törəyən mənaya deyilir.

Bir sözdən yaranan digər mənalar həmin sözün məna çalarlarıdır ki, bunlar da funksional qrammatikada əsas meyar hesab edilir. Funksional qrammatikada sözün əsas mənası və müəyyən funksional semantik sahədə ifadə etdiyi digər məna çalarları

əsas götürülür və həmin istər leksik, istərsə də qrammatik dil vahidinin funksional xüsusiyyətləri müəyyən olunur.

Funksional qrammatikada semantika anlayışı əhəmiyyətli mövqeyə malikdir və dilçiliyin bu sahəsi üçün aktual kateqoriyalardan biri hesab olunur. Nitq prosesində istər leksik, istərsə də semantik mənə əsasdır, çünki “mənə nitqin, informasiyanın canıdır” [33, s.25].

Deməli, nitq prosesinin formalaşmasında, fikrin ifadə tərzində söz və onun ifadə etdiyi leksik-semantik mənalar, bu mənaların vəhdəti əsas götürülür. “Bu və ya digər söz situasiyasından, mətndən asılı olaraq mənəsini və leksik-semantik funksionallığını dəyişə bilir. Dilçilikdə bu anlayış nitq hissələri problemi ilə bağlı nəzərdən keçirilir” [10, s.3]. Bu da təbiidir, çünki dilin lüğət tərkibində olan bütün sözlər leksik, qrammatik mənalarına görə bölünür və bu bölgü nəticəsində nitq hissələri formalaşır. Dildə mövcud olan əsas nitq hissələrinə mənsub qrammatik kateqoriyaların qrammatik mənaları, köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənaları nitq prosesinin mükəmməlliyinə, dəqiqliyinə, düzgünlüyünə xidmət edir.

Dildə ifadə və məzmun vəhdəti konvensiya hadisəsi kimi izah olunur. “Konvensiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni mənə formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradigmlər əmələ gəlir” [10, s.3].

Konvensiya prosesi funksional semantik sahədə özünü göstərən dilin daxili qanunauyğunluqlarından biri olub, məzmunun müəyyənləşdirilməsi, həmin prosesin semantik çalarlarının açılmasından ibarətdir və dil sistemində semantik inkişafın nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Konvensiya hadisəsi istər leksik, istərsə də qrammatik vahidlərin forma və məzmun etibarilə dəyişikliyə uğramasıdır. Burada söz forması əsas rol oynayır. Ənənəvi qrammatika baxımından əsas nitq hissələrini əhatə edən leksik vahidlər kateqorial dəyişikliyə uğrayaraq funksional baxımdan kontekst daxilində müxtəlif mənə çalarları yarada bilirlər.

Köməkçi nitq hissələrində bu dəyişiklik daha çox onların şəkildəşməsi prosesi ilə bağlıdır. Əsas nitq hissələrində söz forması yaranır və onlar müxtəlif mənə çalarları

ifadə edir, lakin köməkçi nitq hissələri özləri birbaşa müxtəlif mənə çalarlarının ifadəsinə xidmət edir.

Söz forması eyni bir leksik vahidin qrammatik cəhətdən dəyişməsidir. Söz formaları müxtəlif qrammatik quruluşlu, eyni leksik mənalı dil vahidləridir. Bu xüsusiyyət əsas nitq hissələrinə aiddir.

Köməkçi nitq hissələrində belə bir dəyişiklik mümkün deyil, amma müəyyən bir funksional semantik sahədə onlarda məzmun dəyişikliyi edə bilmək xüsusiyyəti vardır. Hər hansısa bir mikromətdə fikrin dəqiqləşdirilməsinə, öz qrammatik mənasından başqa bir mənə ifadə etmək xüsusiyyətinə də malikdirlər.

Qeyd olunan bu fikir, yəni mənə müxtəlifliyinin meydana gəlməsi hər hansısa bir funksional semantik sahə çərçivəsində reallaşır və bu zaman tədqiq olunan dil vahidinin semantik mənə yarada bilmək diapazonu müəyyənləşir.

Tədqiq olunan dil vahidinin müəyyən bir funksional semantik sahədə semantik mənə çalarlarının müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda danışan və dinləyenin psixoloji durumu, emosional vəziyyəti ilə də müəyyənləşə bilər. Belə ki, istənilən nitq situasiyası dialoji, poliloji aspektdə reallaşır və həmin iştirakçıların əhval-ruhiyyəsi, psixoloji vəziyyəti və s. asılı olaraq istifadə olunan söz, ifadə, intonasiya, səs tembri belə mövzunun məzmunu olduğu kimi deyil, başqa cür başa düşülməsi ilə nəticələnmə bilər.

Bütün bu hallar hansısa bir dil vahidinin mənasının metaforikləşməsi nəticəsində baş verə bilər. Metaforikləşmə dilçilikdə mənə köçürməsi kimi qəbul olunur. Bu zaman istər əsas, istərsə köməkçi nitq hissəsinə mənsub olan bir dil vahidi öz əsil leksik və ya qrammatik mənasında deyil, tamamilə başqa bir mənada istifadə olunur, ya da başa düşülür. Belə bir nitq situasiyası təsvir edək:

- Aynur xala, sən də bizimlə gedirsən?
- Yox, bala, təkəcə mən nədənsə getməməliyəm.
- Bu nə deməkdir?
- Hə, hə, ay bala, təkəcə mən artıqamış.

Verilmiş bu dialoqun birinci cümləsində “*də*” bağlayıcısından istifadə olunmaqla dəqiqləşdirmə mənası daha qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Dialoqda olan cavab cümlələrinin hər ikisində “*təkəcə*” məhdudlaşdırıcı ədatından istifadə olunmuşdur.

Lakin bu funksional semantik sahədə bu ədat bir dəfə öz əsas mənasında, ikinci dəfə isə bir növ təsdiq mənasında istifadə olunmuşdur. Fikrin təsdiq mənası təbii ki, semantik məna tutumu ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Nümunədən göründüyü kimi, yaranan məna çaları sırf dialoq iştirakçılarının mövzu ilə bağlı hiss-həyəcanını, hal və vəziyyətinin vəhdətindən əmələ gəlir. Verilən cavablarda inciklik, əsəb məzmunu özünü açıq-aydın göstərir.

Deməli, nitq prosesi danışan və dinləyənəin həm əqli, həm də nitq fəaliyyətində təkəkkürdə formalaşan fikirdən onun ifadə vasitələrinə əsas istiqamət formal vasitələrdən linqvistik və əqli məzmunu istiqamətlənə bilər. Məlumdur ki, istənilən nitq situasiyasında nə danışanın, nə də dinləyənəin mövzuya olan münasibəti birmənalı deyildir. Bu zaman danışanın fikrə münasibətində nə məqsəd güddüyü, onu düzgün və ya yanlış çatdırması, öz şəxsi fikri və s. bu kimi hallar, eyni zamanda da dinləyənəin vəziyyətdən asılı olaraq deyiləni necə başa düşməsi əsas şərtlərdəndir.

Nitq fəaliyyətinəin əsas mexanizmi olan fikrin ifadə tərzi və onun qavranılması məhz funksional semantik sahənin yaranmasına səbəb olur. Əks təqdirdə, hər deyilən söz olduğı kimi başa düşülsəydi, dildə nə semantik mənaya ehtiyac olmazdı, nə də ki funksional semantik sahə yaranmazdı. Belə bir yanaşma “nitq mexanizmində, onun quruluşunda “semantik” cəhətdən müəyyən edilən fikrin linqvistik faktlarla təsvirində hər iki yanaşmanın alternativindən istifadə olunması funksional qrammatikanın yaranmasına ehtiyac olduğunu təsdiqləyir [37, s.93].

Funksional qrammatika baxımından yaranan funksional semantik sahədə ikili istiqamətin sintezi zəruridir. Bu zərurət ondan qaynaqlanır ki, dildə müəyyən funksiya müxtəlif linqvistik vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Linqvistik vasitələr dedikdə, dil vahidləri, onların leksik, qrammatik və semantik mənalari nəzərdə tutulur. Formadan semantik mənaya olan istiqamət funksional qrammatika üçün ən vacib amillərdən hesab olunur. Yalnız forma və semantik məna vəhdəti nitqdə ifadə olunan mənalari bütün mürəkkəbliyi, gözlənilməz müxtəlifliyi ilə müəyyən etməyə və nəzərə almağı imkan verir.

Forma və məzmun vəhdəti funksional semantik sahədə özünüz çox maraqlı xüsusiyyətləri ilə açıq şəkildə biruzə verir və funksional təhlil üçün əsas baza yaradır.

Funksional qrammatikada semantika və formadan yanaşma bu əsaslar zəminində bir-biri ilə uyğunlaşır və tamamlanır:

“- Zehni və nitq fəaliyyətinin mühüm aspektlərinin modelləşdirilməsi;

- kommunikativ aktın iştirakçıları;

- semantika ilə forma, funksiya və vasitələr arasında assimetrik korrelyasiya, semantik kateqoriyalarla dil formaları arasında daxili əlaqə” [37, s.73].

Zehni və nitq fəaliyyətinin mühüm aspektlərinin modelləşdirilməsi dedikdə, kommunikativ situasiyanı yaradan tərəflərin düşüncə tərzini, fikri ifadə etmək bacarıqları, verbal nitqi istənilən səviyyədə çatdırma bilmək və anlamaq bacarıqları nəzərdə tutulur. Bu çox mürəkkəb bir prosesdir. Onun lazımi səviyyədə reallaşması üçün danışan dil vahidlərindən yerli-yerində istifadə etməli, nitqində leksik, qrammatik, eləcə də, semantik məna vəhdətindən bəhrələnməli, dil normalarına əməl etməlidir.

Düzgün nitq formalaşdığı zaman yaranan funksional semantik sahədə artıq məzmun və forma vəhdəti nəzərə alınmalıdır. Məzmun və forma vəhdəti sırf funksional baxımdan təhlil olunur. Belə ki, yaranmış bu sahədə danışanın mövzu ilə bağlı düşüncələri, ona münasibəti, psixoloji durumu, əhval-ruhiyyəsi, eləcə də, dinləyənin kimliyi belə yaranan nitq situasiyasının hansı məcraya gedəcəyini müəyyənləşdirə bilər. Hətta elə bir situasiya da ola bilər ki, eyni bir mövzu danışanın, münasibətinə görə müxtəlif formalarda deyilsin (dinləyənin).

Bu zaman zəncirvari bir sıra yaranır: kim kimə nəyi necə deyə bilər və eyni zamanda kim kimin nə dediyini necə anlaya bilər. İstənilən semantik sahədə iki tərəf mövcuddur: danışan və dinləyən. Eləcə də, həm deyim, həm də anlama ikili ola bilər. Fikri necə ifadə etmək, ifadə olunanı ya olduğu kimi, ya istədiyi kimi anlamaq.

Onu da qeyd etməliyik ki, dil vahidlərinin funksionallığı məsələsi daha çox dilçiliyin morfolojiya şöbəsi ilə bağlı olmasına baxmayaraq, digər şöbələri ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Nitq situasiyasında həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normalar gözlənilməlidir.

Sözlərin seçilməsi, formal cəhətdən dəyişərək müəyyən bir fikrin ifadəsi üçün birləşmə (cümlə) yaratması hələ nitqin tamamlanması demək deyil. Həmin fikrin

qavranılması onun ifadə tərzindən asılıdır. Burada fonetik norma ön plana keçir, əsasən də, intonasiya. Ümumiyyətlə, istənilən nitq prosesində intonasiya başlıca amildir, çünki, məhz intonasiya vasitəsilə dinləyən danışanı düz və ya səhv başa düşə bilər.

Bundan əlavə nitq təkcə məlumat vermə xüsusiyyəti daşmır. Burada nəyisə öyrənmək, nə haqdasa məlumat almaq, nəyəsə münasibət bildirmək, məqsəd, səbəb və s. amillər yer alır və onların ifadəsi verbal nitqdə dil vahidləri ilə qeyri-verbal nitqdə isə jest və mimikalar vasitəsilə reallaşır. O səbəbdən də danışan nitqini elə formalaşdırmalı, sadalanan bu keyfiyyətlərdən elə istifadə etməlidir ki, onu dinləyən məhz onun nə demək istədiyini başa düşsün.

Bu deyilənlər ədəbi dil normalarına riayət olunan nitqə aid xüsusiyyətdir. Funksional analiz zamanı bütün bunlarla yanaşı həm də hansısa bir dil vahidinin mikromətndə nə məqsədlə istifadə etməsi, fikri bəzəməsi kimi hallar diqqət mərkəzində olur.

Funksional qrammatikada maraqlı olan bu dil vahidlərinin nə məqsədlə və necə istifadəsi və bunun da nəticəsində nə demək istədiyidir. Semantik sahədə adicə informasiya vasitəsilə istənilən leksik və ya qrammatik vahidi müxtəlif mənə çalarlarına uyğun ifadə etmək mümkündür.

Nitq prosesində ilk növbədə leksik norma gözlənilməlidir, çünki nitqi formalaşdıran leksik vahidlərdir. Əgər leksik vahid yoxdursa, ya da doğru seçilməyibsə orada nə intonasiya, nə qrammatik formanın olması, deməli düzgün quruluşlu birləşmələrin belə yaranması mümkün deyil. Doğrudur, biz istənilən sözü qrammatik cəhətdən dəyişib birləşmə yarada bilərik, amma bu zaman normal bir cümlənin, daha dəqiq desək, fikrin ifadəsi mümkün olmayacaq.

Fikrin düzgün ifadəsi üçün leksik və qrammatik dil vahidləri düzgün seçilməli, intonasiya, məntiqi vurğu, həyəcan vurğusu yerində olmalı, formaca qrammatik kateqoriyalara uyğun şəkildə dəyişməli, tam şəkildə hər hansısa bir fikrin müəyyən bir parçası olan cümlə yaranmalıdır. Deməli, dilçiliyin bütün şöbələri nitq prosesinin yaranmasında fəal şəkildə iştirak edir.

Kommunikativ nitq situasiyası kommunikasiyanın şərti, məqsədi, səbəbi, vəzifəsi hesab oluna bilər. Funksional qrammatikada nitq funksiyası müəyyən kontekstdə yaradılan dil vahidinin məcazi mənasıdır.

Nitq dilin kommunikativ funksiyasıdır, nitqdə istifadə olunan çoxsəviyyəli dil vahidlərinin mütəşəkkil məcmusudur. Nitqin fərdiliyi səciyyəvi xarakter daşıyır. Kommunikativ semantika yuxarıda adları çəkilən fonetik, leksik, qrammatik istiqamətlərin vəhdət şəklində inkişaf və istifadəsinin nəticəsidir. Onun əsas məqsədi kommunikativ prosesi öyrənmək, bu prosesdə dil vahidlərinin funksional imkanlarını müəyyənləşdirməkdir.

Hər bir dil vahidi müəyyən funksional diapazona malikdir. Funksional diapazon dil vahidlərinə məxsus müxtəlif funksiyaların toplusu kimi izah oluna bilər. Dil vahidlərinin funksional diapazonu müəyyən bir mühitdə dəyərləndirilə bilər ki, həmin mühit də funksional semantik sahəni təşkil edir. Məsələn: İsmi kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan -lar, -lər cəmlilik anlayışının ifadəsi üçün istifadə olunur.

Lakin kommunikativ situasiyadan asılı olaraq bənzətmə məzmunu ifadə edə bilər: Azərbaycan torpağı neçə-neçə Nəsimilər, Füzulilər yetirmişdir. Burada eyni zamanda fikrə ekspressivlik məna çaları da verilmişdir. Bundan başqa aidlik məzmununu da ifadə edə bilər: Sultanovlar nəsl, Qaraqoyunlular və s. Deməli, situasiyadan asılı olaraq dil vahidləri öz əsas leksik və qrammatik mənalardan başqa digər məna çalarını da ifadə edə bilərlər. Bu onların funksional diapazonundan asılı olan bir haldır. Ayrı-ayrılıqda dil vahidlərinin funksiyası ya paradigmatik, ya sintaqmatik mühitdə reallaşır və kateqorial sistemdə formalaşır.

Kommunikativ nitq situasiyasının qurulması, funksional semantik sahənin ortaya çıxması həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrini əhatə edən leksemlər vasitəsilə reallaşır. Nitq hissələrini semantik, morfoloji və sintaktik vəhdətdə fikrin formalaşması və ifadəsi üçün semantik-sintaktik vahidlər toplusudur.

Hər bir nitq hissəsi özlüyündə funksional xüsusiyyətləri ilə spesifik səciyyə daşıyır. Əlbəttə, onlar arasında kateqorial-semantik funksiyaya malik olanlar üstünlük

təşkil edir, lakin bu o demək deyil ki, qrammatik mənaya malik olan nitq hissələrinin funksional xüsusiyyətləri yoxdur.

Əksinə, bu nitq hissələri emosional-ekspressiv mənə çalarları yaratmaq, modallıq ifadə etmək, fikri daha da qüvvətləndirmək, fikir ardıcılığını qorumaq, hiss-həyəcan və s. bu kimi rəngarəng mənalar ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu baxımdan tədqiqata cəlb olunan dilin qrammatik quruluşunda özünəməxsus mövqeyi olan köməkçi nitq hissələrinin funksional mənə xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi maraq doğurur.

Morfoloji vahidlərin tətbiqi və inkişaf səviyyəsi onu deməyə imkan verir ki, nitq prosesində bu dil vahidlərindən, daha konkret desək, qrammatik kateqoriyaların formal əlamətlərindən istifadə fikrin ifadəsinə müxtəlif mövqələrdən yanaşmağa imkan verir. Bu zaman müxtəlif kateqorial situasiyalardan asılı olaraq müəyyən bir funksional-semantik sahə yaranmış olur ki, məhz burada həmin formal əlaməti qəbul etmiş leksik vahidin mənasında semantik dəyişiklik baş verir. Bu kontekstdə həmin qrammatik mənə öz əsil mənasından uzaqlaşaraq metaforikləşir. Funksional semantik sahə bərabərhüquqlu dil vahidlərinin semantik əsasda ümumiliyi deməkdir.

Diskurs nəticəsində yaranan mikro və makro sahələr, onları təşkil edən cümlələrin quruluş səviyyəsi, ifadə olunan fikir, dilin qrammatik sistemi ilə leksik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bu sahələrin semantik mənə variantları yaranmış olan funksional semantik sahəni əhatə edir. Hər bir funksional semantik sahə müəyyən qrammatik kateqoriyaların formal əlamətlərinin söz köklərinə əlavə olunduqdan sonra mətn daxilində ifadə etdikləri mənadan ibarətdir. Məsələn zaman mənalı funksional-semantik sahə özündə feilin zaman kateqoriyasının ifadə edə biləcəyi semantik mənaların məcmusunu əks etdirir. Bütün bu semantik metaforikləşmə - yəni mənə dəyişikliyi yalnız kateqorial səviyyədə özünü göstərir. Bu mənə cümlənin ümumi mənə yükündə öz əksini tapır, lakin “funksional- semantik sahənin təsviri həmin dildə cümlənin subyekt-predikat məzmununu əhatə etmir” [39, s.31].

Mikro və makro sahələrdə morfolofi vahidlərin-daha dəqiq desək, qrammatik kateqoriyaların konkret qrammatik mənasından əlavə, bu sahələrdə onların ifadə edə biləcəyi digər mənə müxtəlifliyinin məhz nitq prosesinə təsiri funksional

morfoloqiyanın özəyini təşkil edir. Həmin kateqorial situasiyalar məhz mikro və makro sahələrdə, yəni cümlə və mətnlərdə öz mənə rəngarəngliyini aşkar edə bilər.

II FƏSİL

NİTQ PROSESİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSİONALLIĞI

2.1. Qoşma və bağlayıcıların funksionallığı

“Köməkçi nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olmaması, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşınması ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Onlar əsas

nitq hissələrindən leksik mənaya malik olmamaları, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşması ilə fərqlənir. Köməkçi nitq hissələrinin mənası özünü tam leksik mənalı sözlərlə birlikdə və ya cümlə strukturunda biruzə verir. Onlar bir-biri ilə sintaktik əlaqəyə girmək və cümlə üzvü olmaq imkanından məhrumdur. Qoşmalar bu halda istisnalıq təşkil edir və qoşulduğu sözün müəyyən halda olmasını tələb edir, onunla birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, sözləri, cümlələri, mətnin hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir. Qoşmalar cümlə daxilində iş görə bilir. Bağlayıcıların imkanları çox genişdir. Onlar mətnin tərkib hissələri ilə yanaşı, mətnin ayrı-ayrı parçalarını da əlaqələndirməyə xidmət edir.

2. Köməkçi nitq hissələri cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, ifadə və cümlələrə müəyyən çalarlar verir. Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir. Modal sözlər isə əsas nitq hissələrinə nisbətən yaxın olub, aşkar münasibət ifadə edir. Bununla yanaşı əsas nitq hissələrindən daha çox köməkçi nitq hissələrinə daha yaxın olan, xüsusi nitq hissələri kimi tədqiq olunan nidalar da vardır. Nidalar hiss və həyəcan bildirdiyi üçün leksik mənalı söz qruplarına, yəni əsas nitq hissələrinə yaxındır, lakin ifadə etdiyi hiss-həyəcanı adlandıra bilmədiyi üçün, morfoloji forması olmadığı və sintaktik vəzifə daşmadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır” [22, s.337].

“Dilçiliyimizdə köməkçi nitq hissələrinə ilk olaraq qoşma, bağlayıcı və nidalar daxil edilmişdir. Biz bu məlumatları Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin - “Qrammatika” (1938), S.Cəfərov, Ə.Abbasov və D.Quliyevin - “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1939), S.Cəfərov və Ə.Abbasovun - “Azərbaycan dilinin sərfi” (1944) kitablarından əldə edə bilərik. Onu da deyək ki, bu mənbələr elmi əsər yox, dərslik xarakterini daşıyır. 1957-ci ildə A.Aslanov - “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində ilk dəfə dilimizdə ara söz funksiyasında işlənən sözlərdən yeni bir nitq

hissəsi - modal sözlər kimi bəhs etmişdir. Beləliklə, XX əsrin 50-ci illərində artıq dilçiliyimizdə beş köməkçi nitq hissəsinin - qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nidaların varlığı öz təsdiqini tapmışdı” [18, s.70-71].

Bundan başqa deyə bilərik ki, köməkçi nitq hissələri bir sıra əlamətlərinə görə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri kimi sözyaratmada iştirak etmir, qrammatik şəkilçi qəbul etmir. Bəzən də köməkçi nitq hissələri hər hansı bir əsas nitq hissəsinin öz əsas mənasını itirərək dəyişməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də deyə bilərik ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən yaranmışdır. Hətta dilçilik tarixinə nəzər salsaq qədim dövrlərdə köməkçi nitq hissələrinin sayının az olduğunu şahidi ola bilərik. Digər bir fərqli əlamət köməkçi nitq hissələrinin cümlədə müstəqil üzv ola bilməməsidir. Yalnız qoşmalar qoşulduğu sözlə bir yerdə cümlə üzvü ola bilər.

“Azərbaycan dilində qoşmalar adlar (isim, sifət, say, əvəzlilik), eləcə də, feillər arasında zaman, istiqamət, məsafə, bənzətmə, səbəb, məqsəd və digər münasibətləri konkretləşdirir, əsas nitq hissəsinin cümlə üzvü kimi formalaşmasında iştirak edir, qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir” [10, s.7].

Qoşmalar ismin hallarının ifadə etdiyi mənanı dəqiqləşdirərək bu kateqoriyaya aid mənalara ifadə edə bilər. Dilimizdə qoşmalar aid olduğu sözlərdən sonra gəlir və digər sözlərlə əlaqə yaradır. Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq qoşmalar tarixən müxtəlif hallarla işlənib zəngin məna incəlikləri yaratmışlar.

Qoşulduğu nitq hissəsini ismin bu və ya digər halında tələb etməsi qoşmaların əsas xüsusiyyətidir. Bu köməkçi nitq hissəsinin leksik mənası olmasa da aid olduğu sözlə birlikdə müəyyən bir məna ifadə edir. Digər köməkçi nitq hissələri kimi qoşmalar da heç bir formal əlamətə malik deyillər. Onu digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən sintaktik vəzifəsidir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi onun aid olduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olması və sintaktik təhlil olunmasıdır.

Qoşmalar cümlədə xəbər vəzifəsində işləyə bilər və bu zaman xəbərlilik şəkilçisini qəbul etmiş olur. Məsələn: Onun saçları şəvə kimidir.

Qoşmalar təsirlik halda sözlərin təsirli feil ilə əlaqələndiyi üçün onlarla əlaqə saxlaya bilmir, lakin ismin digər hallarında olan sözlərlə əlaqəyə girir və müxtəlif mənə çalarları ifadə edir.

Dilimizdə qoşmaların aşağıdakı mənə növləri var:

1. Məkan bildirən qoşmalar: *doğru, kimi, qədər, -dək, -can, -cən* və s.
2. Zaman bildirən qoşmalar: *sonra, əvvəl, doğru, kimi, bəri* və s.
3. Bənzətmə bildirən qoşmalar: *kimi, tək, qədər* və s.
4. Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar: *görə, üçün, ötrü* və s.
5. Ziddiyyət bildirən qoşmalar: *başqa, qeyri, özgə, savayı, qarşı* və s.
6. İştirak bildirən: *ilə*
7. Kəmiyyət bildirən qoşmalar: *qədər, kimi, -dək* və s.
8. Aidlik bildirən qoşmalar: *dair, barədə, haqda, içrə, üzrə* və s.

Göründüyü kimi, qoşmalar mənə növlərinə görə müxtəlif növlərə bölünür. Buradan da belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu köməkçi nitq hissəsi özünəməxsus funksional xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edəcək.

Müxtəlif obyektlər arasındakı məkan və məsafəni, eləcə də, müəyyən bir obyektə olan istiqaməti bildirən qoşmalar məkan mənalı qoşmalardır. Bu qoşmalar tarixən dilimizin lüğət tərkibində mövcud olmuşdur. Bu faktın sübutu onların qədim yazılı abidələrimizdə öz əksini tapması ilə izah oluna bilər. “Belə qoşmalar “Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir. Bu abidənin dilində “qoşmasızlıq” müəyyən hallarda özünü göstərir, bu isə “kitab”ın tarixiliyini əks etdirir: Boz atlı Xızır mana gəldi” [10, s.11].

Məkan məzmunlu qoşmaların kommunikativ situasiyada bir sıra funksional xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, doğru, tərəf, qədər qoşmaları eyni mənə növündən olmalarına baxmayaraq, funksional baxımdan müxtəlif mənə çalarları ilə cümlənin məzmununu dəqiqləşdirə və ya konkretləşdirə bilər. Məkan mənalı *kimi, qədər, -can, -cən* qoşmaları müxtəlif üslublarda müxtəlif işlənmə tezliklərinə malikdir. Belə ki, *-can, -cən* qoşması daha çox məişət üslubunda işləndiyi halda, *kimi, qədər* qoşmaları daha çox bədii üslubda işlənmə tezliyinə malikdirlər. Həmin qoşmadan mənə növündən başqa digər bir mənə növünün də ifadəsi üçün istifadə olunur. Belə ki, məişət üslubunda

-can, -cən qoşması müqayisə mənasında da istifadə olunur: Nə qədər çalışdınsa onuncan olmadın. Doğrudur, bu məqamda çox nadir hallarda təsadüf olunur.

Funksional baxımdan araşdırdıqda qoşmalarda leksik mənaya yaxınlıq müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, cümlənin tərkibindən qoşmanı çıxartdıqda cümlənin mənə yükü tamamilə dəyişə bilər. Təbii ki, bu bütün qoşmalara şamil olunan fikir deyil. Nümunələr əsasında fikrimizi təsdiq edə bilərik. Məsələn: “Mən sinif yoldaşım ilə evə qədər birlikdə gedirəm” cümləsindən “qədər” qoşmasını çıxarmış olsaq, onda belə bir məzmunlu cümlə alınacaq: “Mən sinif yoldaşım ilə evə gedirəm”. İndi hər iki cümlənin ifadə etdiyi mənaları müqayisə edək: Birinci cümlədə qoşmanın mövcudluğu konkret istiqamət məzmununu ifadə edir, yəni “mən evə yox, evə qədər olan məsafəni sinif yoldaşım ilə gedirəm”. Lakin ikinci cümlədə cümlənin məzmununu “mənim sinif yoldaşım ilə məhz evə getməyimdür”. Fərq açıq-aydın göz önündədir.

Eyni mənə yükünə aid olsalar belə istiqamət, məkan məzmunlu qoşmalar kommunikativ situasiyada müxtəlif mənə çalarları ifadə edə bilirlər ki, bu da onların funksional imkanlarının genişliyindən xəbər verir. Nümunələr əsasında fikrimizi ifadə etməyə çalışaq:

1. Mən Məryama doğru getdim.
2. Mən Məryama tərəf getdim.
3. Mən Məryama qədər getdim.

Bu üç cümlədə ifadə olunan fikir ilk baxışda eyni görünsə də, funksional baxımdan təhlil etdikdə hər birinin ayrı-ayrılıqda müxtəlif mənalar ifadə etdiyinin şahidi oluruq. Birinci cümlədə ifadə olunan mənə “qarşısına”, ikinci cümlədə “istiqamət”, üçüncü cümlədə “məsafə” mənası aydın sezilir.

Göründüyü kimi, cümlənin mənasına funksional yanaşma onu təşkil edən komponentlərin mənə rəngarəngliyini üzə çıxarmağa imkan yaradır.

Bu fikri məkan mənə qoşmaların hamısına şamil etmək mümkündürsə, zaman məzmununu ifadə edən qoşmalara heç cür aid edilə bilməz. Zaman məzmununu ifadə edən qoşmaların cümlədən çıxarılması, ümumiyyətlə, cümlənin məzmununu sıfıra endirir, bu zaman həmin cümlənin həm leksik, həm də qrammatik mənası ciddi şəkildə pozulmuş olur. Müqayisə edək: “Səhərki hadisədən sonra Leyla Rafiqin üzünə baxa

bilmirdi” cümləsindəki zaman məzmunlu “sonra” qoşmasını çıxarsaq, onda “Səhərki hadisədən Leyla Rafiqin üzünə baxa bilmirdi” həm məzmun, həm də qrammatik forma etibarilə düzgün olmayan bir cümlə alınacaq. Nitq prosesində belə bir halın baş verməsi onunla əlaqədardır ki, zaman məzmunu “sonra” qoşmasının daxili semantikasındadır.

Zaman məzmunlu “sonra”, “bəri”, “əvvəl” və “qabaq” qoşmaları zərf-qoşma istiqamətində keçid (konvensiya) prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. “Çıxışlıq hala qoşulan nitq hissəsi olsa da və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirsə də özündən əvvəl “vaxt, dünən, sabah, axşam” və s. sözləri gəldikdə zaman anlayışı ifadə edir” [10, s.12].

Məzmununda bənzətmə, müqayisə mənası olan qoşmaların da kontekst daxilində nəzərə çarpacaq funksional xüsusiyyətləri vardır. Zaman və məkan mənalı qoşmalarla omonimlik ifadə edən “kimi, qədər” qoşmaları bənzətmə, müqayisə mənasında işləndikdə bir sıra funksional xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn: “Anasının bu sözündən sonra Aydın hirslənən kimi oldu”, “Sən də Lalə qədər bacarıqlı olsaydın, çox şey əldə edərdin”. Bu iki cümləni funksional baxımdan təhlil etdikdə kommunikativ situasiyada birinci cümlədəki “hirslənən kimi” ifadəsində bənzətmə mənası, ikinci cümlədə isə “Lalə qədər” ifadəsində müqayisə mənası ifadə olunur.

Bundan başqa, eyni bir qoşma nitq situasiyasından asılı olaraq cümlədə həm bənzətmə, həm də müqayisə mənalarının ifadəsinə xidmət edə bilər. Məsələn: “Elə bil, Solmaz inciyan kimi oldu” və “Solmaz kimi ağıllı bir qız niyə belə hərəkət etsin ki?” Verilmiş nümunələrin hər ikisində “kimi” qoşmasından istifadə olunmuşdur, lakin buna baxmayaraq birinci cümlədə “elə bil incidi” mənasını ifadə etdiyi halda, ikinci cümlədə birbaşa öz mənə növü olan müqayisə məzmunu ifadə edir. Bu təhlil eyni mənə növündən olan eyni bir qoşmanın kommunikativ situasiyada ifadə edə biləcəyi funksional mənə növlərinin müəyyənləşməsinə imkan yaradır.

Təkmənalı leksik vahidlərdən, müstəqil sözlərdən qoşmaların yaranması uzun bir tarixi prosesdir. Bu, dilçiliyimizdə hal-hazırda da davam edən bir prosesdir. “Bir sıra qoşmalar qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış və dilimizdə uzaq keçmişdən qoşma kimi sabitləşmişdir. Məsələn, “kimi” qoşması “gimi”, “gin” şəkillərində beş min il əvvəl şumer dilində işlənmişdir. Elə qoşmalar da var ki, inkişaf prosesi keçir. Qoşmaların bir

qismi daha qədim tarixə malik olduğu üçün köməkçi sözlərdən şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir” [22, s.348].

Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar həm qrammatik, həm də funksional baxımdan fərqli funksional xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, ancaq yönlük halına qoşulduqda ifadə etdikləri mənalar bu növdən olan qoşmaların nə qədər rəngarəng mənə çalarları ifadə etməsinin şahidi oluruq. Yönlük hallı isim və “görə” qoşması məqsəd (sənə görə), yeri gəldikdə kontekst daxilində intonasiyadan asılı olaraq minnət məzmunu da ifadə edə bilər. Məsələn: Sənə görə özümü əziyyətə niyə salmalıyam? Bu cümlədə məqsəd məzmunu, ümumiyyətlə, hiss olunur. Daha çox kinayə, minnət məzmunu diqqəti cəlb edir.

Yönlük hallı isim və “görə” qoşması olan cümlələr nitq situasiyasından asılı olaraq həm məqsəd (Onu dinləməyə görə gəlmişəm), yenə də kinayə, minnət (Ona görə sən niyə minnət götürməlisən, Salehə görə dəyməz) mənalarını ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlələr daha çox sual intonasiyası ilə formalaşır. Bu da yəqin həmin ifadə olunan kinayə, minnət qoymaq mənalarının kimə yönəldilməsini daha qabarıq ifadə etmək üçün istifadə olunur.

“Nisbətən” qoşması isə yönlük hallı isimlərə qoşulduqda həmin ismə aid müqayisə məzmunu ifadə edir. Məsələn: Arzuya nisbətən Şəhla daha gözəldir.

“Başqa, özgə, qeyri, savayı” qoşmaları seçilmə, fərqləndirmə, istisnaetmə mənalarına malikdir. Bu qoşmaların hər biri nitq prosesində məzmunla əlaqədar olaraq müxtəlif mənə çalarları ifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Onlar eyni mənə növündən olsalar belə, kontekst daxilində sinonimlik səviyyəsinə çata bilmirlər. Nümunələrlə fikrimizi izah edək.

“Ananın gözü oğlundan savayı heç kimi görmürdü” cümləsində “savayı” qoşması fikrin daha emosional, daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Doğrudur, həmin qoşma eyni məzmunlu “başqa, özgə” qoşmaları ilə əvəzləndikdə cümlənin məzmununa xələl gəlmir, lakin bu qoşmaların işlənmə tezliyinin çox olması, bəlkə də, “savayı” qoşmasının ifadə etdiyi mənə qədər incə səslənir.

“Şəbnəmin bacısından başqa bir doğması yox idi” cümləsində funksional baxımdan yanaşsaq, hardasa fərqləndirmə, fikri dəqiqləşdirmə məzmunu ön plana

çəkilir. “Səndən başqa heç kim bura gələ bilməz” cümləsində isə müqayisə məzmunu ilə paralel olaraq fikri konkretləşdirmə mənası da ifadə olunur.

“*Başqa*” qoşması toplu isimlərlə işləndikdə müəyyən qrupa məxsusluq, kimlərdənsə seçilmə mənasının ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Tələbələrdən başqa zalda müəllimlər də var idi. Bu cümlədə həm məlumat xarakteri, həm də seçilmə, ayrılma mənası – yəni ancaq “tələbələrdən başqa” aydın şəkildə müşahidə olunur.

Qrammatik mənalarına görə sinonimlik təşkil edən qoşmalar olan “*başqa, özgə, qeyri, savayı*” qoşmaları funksional baxımdan işlənmə yerinə görə fərqlənirlər. “*Başqa, qeyri*” qoşmalarına daha çox bədii üslubda, “*özgə*” qoşmasına məişət üslubunda, “*savayı*” qoşmasına isə daha çox dialektlərdə təsadüf olunur.

Dil faktlarına əsaslanaraq demək olar ki, dilimizdə istifadə olunan köməkçi nitq hissələrinin bir qismi konvensiya yolu ilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Tarixən adların qoşmaya keçməsi prosesi az müşahidə olunsada, bu proses, əsasən, ismə, sifətə və zərfə aiddir. Bu proses “ad-qoşma, söz-qoşma” adlanmışdır. Belə qoşmalara mətn daxilində öz leksik mənasını itirərək qoşmaya məxsus bütün xüsusiyyətləri kəsb edən, daha dəqiq desək, cümlədə sözlər arasında qrammatik mənə yaratmağa xidmət edən müstəqil mənalı sözlər daxildir. Qoşma funksiyasını yerinə yetirən belə sifətlərə “*özgə, başqa, ayrı*” sözlərini aid etmək olar [2, s.157].

“*Ötrü*” qoşması daha çox məqsəd mənə çalarını özündə əks etdirir. Məsələn: Anamdan ötrü burnumun ucu göynəyir. Lakin bu cümlədə məqsəd mənası deyil, aidlik mənası üstünlük təşkil edir. “Səni görməkdən ötrü bura gəlmişəm” cümləsində isə sırf məqsəd mənası özünü göstərir.

“Köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən semantik-funksional və qrammatik cəhətdən təcrid olunmuşdur. Sonradan köməkçi nitq hissələri şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir. Əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə, onlardan da öz növbəsində şəkilçiyə çevrilməsi prosesi indi də davam edir” [28, s.17].

Dilimizdə çox az işlənmə tezliyinə malik olan “ucundan//ucbatından” qoşmasından məişət üslubunda istifadə olunur və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik sayılır. Bu qoşmanı qeyri-sabit qoşma adlandırmaq olar. Çünki bu dil vahidi həm əsas nitq hissəsi kimi, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi istifadə olunur. Onun

qoşma variantı az işləndiyi halda, leksik vahid kimi yüksək işlənmə tezliyinə malikdir: “Heyvanlar sənin ucbatından//ucundan çöldə qaldı” cümləsində qoşma kimi işlənmişdir.

İştirak-birgəlik bildirən və şəkilçiləşmə prosesində olan “*ilə*” qoşması daha çox ahəng qanununa uyğun olaraq –la, –lə formasında qoşulduğu sözə bitişik yazılır. Funksional baxımdan yanaşdıqda, az da olsa bir neçə semantik mənə çalarına təsadüf olunur. Məsələn: “Fatimə Məryəmlə gəzməyə getdi” cümləsində birgəlik mənəsi, “Onu bir dəfə görməklə haqqında qərar verə bilməzsən” cümləsində hal, hərəkətin nəticəsi mənəsini, “Müəllim Səlmanın anası ilə danışdı” cümləsində iştirak mənəsini, “Bu həyət həmişə qonşularla dolu olardı” cümləsində aidlik mənəsi, “Rəna evdən çıxanda Aydınla üz-üzə gəldi” hansısa obyektə bildirmək mənəsini və s. bu kimi funksional-semantik mənə çalarını ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu dilimizdə kommunikasiya yarana biləcək nitq situasiyalarının müxtəlifliyi, eyni zamanda dildə fikir ifadə etmək imkanlarının genişliyini bir daha sübut edən amillərdəndir.

Adicə şəkilçiləşmə prosesi keçən, daha çox söz köklərinə qoşularaq formal əlamət kimi istifadə olunan, iki səsdən ibarət bir dil vahidinin funksional imkanlarının genişliyi həmin dilin zənginliyindən xəbər verir.

Dilimizdə kəmiyyət anlayışının ifadəsini özündə əks etdirən və qoşmanın digər mənə növlərindən olan, məkan, zaman mənəli qoşmalarla omonimlik təşkil edən “*kimi, qədər, –ca, –cə*” qoşmaları da funksional-semantik cəhətdən maraq doğurur.

Funksional baxımdan yanaşsaq, xalq bayatısından bir misra olan “Dəryaca ağıl olsa, yoxsul olsan gülərlər” cümləsində daha çox bənzətmə məzmunu özünü göstərir. Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin dillər əzbəri olan “Yenə o bağ olaydı” şeirində olan “Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq, sizə qonşu olaydıq” misrasında istək, arzu mənələrinin ifadəsi nəzərə çarpır. Təbii ki, bu funksional yanaşmadır. Əslində isə burada müqayisə məzmunu da özünü göstərir. Dəryalarca-yəni, dənizdə çox miqdarda suyun olması, muradımızca isə arzu və istəklərin bitməz-tükənməz olduğu ilə müqayisə, bənzətmə məzmunu var.

Eyni zamanda kəmiyyət mənə növünə aid olub, həcm mənəsi, tamlıq mənəsi ifadə edən qoşmalar “*kimi və qədər*” qoşmalarıdır. Məsələn: “İdrisin gətirdiyi vedrələr

ağzına qədər (kimi) meyvə ilə dolu idi”, “Bağçada uşaqları doyunca yedirdilər” cümləsində isə məlumat vermə, tamamlıq məzmunu var. Həqiqətən də, bu qoşmalar hər bir mənə növündə özünəməxsus funksional xüsusiyyətləri, nitq situasiyasında müxtəlif mənə çalarları ifadə etmək baxımından digər qoşmalardan fərqlənirlər.

Dilimizdə az da olsa “*qədər*” qoşmasının –ca, –cə qoşması ilə birlikdə işlənilib, mənanı qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu zaman müqayisə, fərqləndirmə mənalı dominantlıq təşkil edir. Bu mənə “*qədər*” qoşması ilə “*da, də*” bağlayıcılarının birləşməsi zəminində də yaranır və qoşma ilə –ca, –cə variantından daha çox istifadə olunur. “Yanında bir qab qədər də qiymətim yoxdur?” tipli cümlələrdən məişət üslubunda tez-tez istifadə olunur.

Qoşmaların bir maraqlı xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qoşulduqları halla birlikdə məzmununu dəyişə bilər. Məsələn, “*kimi*” qoşması adlıq hallı ismə qoşulduqda əlamət, keyfiyyət məzmunu (daş kimi), yönlük hallı isimlərə qoşulduqda istiqamət (evə kimi), yiyəlik hallı ismə qoşulduqda müqayisə (sənin kimi), məzmunlarını ifadə edir.

“*Qədər*” qoşması adlıq hallı isimlərə qoşulduqda bənzətmə, müqayisə (dağ qədər), yönlük hallı isimlərə qoşulduqda istiqamət (sənə qədər), təsirlik hallı isimlərə qoşulduqda müqayisə (sənin qədər) mənalılarını ifadə edir.

Dilimizdə istifadə olunan qoşmaların funksional-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müstəqil mənalı sözlərin öz semantikasından uzaqlaşaraq birləşmə daxilində əlaqə yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün şərait dilimizin iltisafiliyi zəminində reallaşmışdır.

Müəyyən zaman qrammatik funksiya daşıyan belə vahidlər tədricən qoşmaya çevrilmişdir. Əsas nitq hissələrindən ayrılaraq yaranan qoşmaların inkişafı onların şəkiliyyə çevrilmələri ilə səciyyələnən dil faktıdır. “Bir sıra müxtəlif mənalı və ya mənalı olmayan leksik vahidlərin müstəqil sözlər kimi işlədilməsi və ya yeri gəldikcə, qoşma funksiyasını yerinə yetirməsini praktik olaraq tədris etmək üçün onların konkret mətn daxilində fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır” [5, s.37].

Bağlayıcıların funksionallığı. İfadə etdiyimiz fikirlərdəki sözlər, cümlələr, abzaslar arasında mütləq əlaqə olmalıdır ki, bu əlaqəni bağlayıcılar yaradır. Onun

başlıca vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Bağlayıcılar qoşmalardan fərqli olaraq cümlə üzvü olmurlar. Bağlayıcılar ya həmcins üzvlü cümlələri, ya da mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənərək onları bir-biri ilə bağlayır.

“Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində diqqət çəkən bir məqam bağlayıcıların yaranma səbəbləri və onların mənşəyi məsələsidir. Bu münasibətlə, B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazır: - Türk dillərində bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı ilə meydana çıxır. Ulu türk dilində, görünür, bağlayıcılar olmamışdır” [29, s.317]. F.Zeynalov bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: “Bu, onunla izah edilir ki, uzaq keçmişdə bu dillər çox cüzi bağlayıcı ilə kifayətlənmiş, bağlayıcılıq vəzifəsi intonasiya, feili bağlamalar, feili sifətlər və s. vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. Türk sistemli dillərdə bağlayıcıların artması, hər şeydən əvvəl, yazı dilinin meydana gəlməsi və zənginləşməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır... Bu cəhətlər türk dillərində bağlayıcıların yoxluğu haqqında müddəa irəli sürməyə heç də haqq vermir” [36, s.262].

Bağlayıcıların əsas funksiyası fikrin məntiqi qurulmasına xidmət etməkdir. Onlarsız fikir dağınıq olur, dəqiq olmur. Bu da ünsiyyətə mane olur. “Bağlayıcılar, xüsusilə tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [27, s.129].

Dilçiliyin qrammatik sahəsində bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə tabelilik və tabelilik bağlayıcılarına bölünürlər.

Tablesizlik bağlayıcıları:

1. Birləşdirici bağlayıcılar: *və, ilə (-la, -lə), nə...nə, nə də ki;*
2. Qarşılaşdırıcı bağlayıcılar: *amma, halbuki, ancaq, fəqət;*
3. Bölüşdürücü bağlayıcılar: *gah, gah da, ya, ya da, istər, istərsə də;*
4. Aydınlaşdırıcı bağlayıcılar: *yəni, məsələn;*
5. İştirak bildirən bağlayıcılar: *həm, həm də, həmçinin, da, də.*

Tabelilik bağlayıcıları:

1. Səbəb bildirənlər: *onun üçün, buna görə də, çünki, ona görə ki və s.;*
2. Şərt bildirənlər: *indi ki, əgər;*

3. Müqayisə, bənzətmə bildirənlər: *necə, necə ki, nə cür, nə cür ki*;
4. Güzəşt bildirənlər: *hərçənd, hərçənd ki*;
5. Aydınlaşdırma bildirənlər: *ki, belə ki*.

“Bu bağlayıcılardan “*fəqət*” alınma leksik vahidi bugünkü dilimiz (həm yazılı, həm də şifahi) üçün arxaik sayılır. *Halbuki, lakin* bağlayıcılarından, bir qayda olaraq, yazılı nitqdə daha çox istifadə edilir. Bu bağlayıcıların məna xüsusiyyətləri “amma” sözündə öz əksini tapdığından, həmin bağlayıcı daha işlək sayılır” [10, s.28]. Bu bağlayıcılar kontekst daxilində təəssüf, şərt, qarşıqoyma məzmununun ifadəsinə xidmət edə bilirlər. Məsələn: “Anan səni görmək üçün uzun bir yol qət edib gəlmişdi, lakin sən onunla görüşmədin” və ya “Halbuki dediklərinə əməl etməyəcəkdin, onda nəyə görə bu qədər adam çağırırsan?”, “Halbuki belədir, onda mən də sən üçün yoxam”. Bu nümunələrdə “lakin”, “halbuki” bağlayıcılarının ifadə etdikləri məna çalarları onların ənənəvi qrammatikada qəbul olunmuş mənalarından fərqlənir.

Qoşmalar kimi bağlayıcıların da nitq situasiyanda fərqli məna ifadə etməsinə rast gəlinir. Misallara baxaq.

“*Ki*” bağlayıcısının funksional məna çalarlarından biri şərt mənası ifadə etməsidir. “Sən gəl ki, işə başlayaq” cümləsində *ki* bağlayıcısı şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənmişdir. Bu cümlədə *ki* bağlayıcısı şərt mənasının yaranması üçün istifadə olunan *-sa, -sə* şəkilçisi ilə sinonimlik təşkil edir. “Sən gəlsən, işə başlayarıq” şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin məna yükü tamamilə əvvəlki cümlənin məna yükü ilə üst-üstə düşür.

“*Ki*” bağlayıcısının digər bir funksional mənası məqsəd məzmunu ifadə etməsidir. Eynilə şərt budaq cümləsinin formalaşmasında iştirak etdiyi kimi, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin də formalaşmasında iştirak edir. “Gəldim ki, səni görüm” cümləsində *ki* bağlayıcısının işlədilməsi həmin məqsəd məzmununun daha qabarıq şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Biz bu cümləni bağlayıcısız da intonasiya vasitəsilə tələffüz edə bilərik. “Gəldim, səni görüm” Bu zaman cümlənin həm quruluşu dəyişəcək, yəni tabeli mürəkkəb cümlə deyil, sadalama intonasiyası ilə ifadə olunan tabelsiz mürəkkəb cümləyə çevriləcək. Eyni zamanda da sırf məqsəd məzmunu aradan qalxacaq.

Bildiyimiz kimi, *ki* bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Onu da bilirlər ki, Akif çox qoçaq oğlandır. Mən əminəm ki, bu xəmir çox su aparacaq. Bu cümlələrdən *ki* bağlayıcısını çıxartsaq məna əlaqəsi pozulmuş olacaq.

Bu nümunələr əsasında deyə bilərik ki, bu bağlayıcı cümlənin mənasını dəqiq, aydın şəkildə açılmasında geniş funksional imkanlara malikdir.

Bundan əlavə, "*ki*" bağlayıcısı müəyyən modal sözlərlə birlikdə işləndikdə həmin sözlərin məna növlərinin daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir. "*Əlbəttə ki*", "*şübhəsiz ki*", "*təbii ki*", "*görək ki*", "*yəqin ki*", "*görünür ki*", "*ola bilsin ki*", "*güman ki*", "*ehtimal ki*", "*demək ki*", "*axır ki*" və s. Modal sözlərin yaranmasında iştirak edən bu bağlayıcı onların məna növlərinin kontekst daxilində daha aydın və dəqiq ifadəsinə yardım edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən bəziləri "*əlbəttə*", "*şübhəsiz*", "*təbii*", "*yəqin*" və s. "*ki*" bağlayıcısız da modallıq xüsusiyyətlərinə malik olduqları halda, bir qismi "*güman (ki)*", "*ehtimal (ki)*", "*axır (ki)*" və s. bu bağlayıcısız modallıq xüsusiyyətini itirmiş olur. Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, həmin bağlayıcı tabelilik xüsusiyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda müəyyən dərəcədə, təbii ki, funksional baxımdan modallıq xüsusiyyətinə də malikdir və ya modallığın daha çox nəzərə çarpdırılmasında xüsusi rola malikdir.

"*Ki*" bağlayıcısı nitq prosesində *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* sual ədatının funksiyasını da yerinə yetirə bilər. Məsələn: Səncə, Ağa belə elədi ki? Bu zaman cümlədə sual məzmunu güclənmiş olur.

Birləşdirmə bağlayıcısı olan "*nə, nə də*" istifadə olunan cümlələrdə xəbər feilin inkarında deyil, təsdiqdə olur. Lakin xəbəri feilin inkarında olan cümlələrdə bu bağlayıcıdan istifadə etsək, onda həmin cümlədə inkarlığın üslubi rəngarəngliyi gücləndirilmiş olacaq. Müqayisə edək: "Uşaqların arasında Elman və Aynur gözə dəymirdi" və "Uşaqların arasında nə Elman, nə də Aynur gözə dəymirdi".

Bölüşdürmə bağlayıcılarının da nitq prosesində funksional xüsusiyyətləri maraqlıdır. Belə ki, bu məna növünə aid bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bölüşdürmə əsasında bağlamağa xidmət edir, lakin onların cümlədən çıxarılması həmin cümləni sadalama intonasiyası ilə deyilən bir cümləyə çevirir.

Müqayisə edək: “Gah yağış yağır, gah da gün çıxırdı” və “Yağış yağır, gün çıxırdı”. Hər iki cümlədə olan fərq göz önündədir.

Bu bağlayıcının digər bir funksional xüsusiyyəti onun cümlənin mənasını dəqiqləşdirməsində və konkretləşdirməsində və eyni zamanda həmin cümlənin məna yükünü tamamlanmasından ibarətdir:

*“Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan”.*

Azərbaycan şairi S.Vurğunun şeirindən olan və hamının əzbər bildiyi bu misralarda istifadə olunan “*gah*” bağlayıcısı göründüyü kimi fikri dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə xidmət edir. Əks halda, beytdə nə qafiyə yaranardı, nə də mənalı bir fikir ifadə olunardı.

Bundan başqa nitq prosesində işlənən qarşılaşdırma mənası ifadə edən *amma* bağlayıcısına aid bir sıra nümunələrə nəzər salaq. Bu bağlayıcı cümlədə işlənərək ziddiyyət, qarşılaşdırma, müqayisə, xəbərdarlıq, şərt, əsaslandırma kimi funksiyaları yerinə yetirir. Dilimizdə hadisələri, əşyaları, məfhumları öyrənərkən tez-tez qarşılaşdırma və ziddiyyət üsulundan istifadə edilir. Bu cür işlənmə həm də ifadənin bədii gücünü artırmış olur. Məsələn: Qayıq gəmiyə tərəf qaçır, qaçır, arada yorulur, amma çatma ehtimalının verdiyi coşqu ilə hər cür yorğunluğa qalib gəlir. Burada *amma* bağlayıcısı sayəsində qarşılaşdırma mənası ifadə olunmuşdur. *Amma* bağlayıcısı həm də təsdiq və inkar cümlələrini əlaqələndirə bilir. Məsələn, “O, təhlükəsizlik qüvvələrinə-mühafizəçilərə əmrlər verirdi, amma heç kim ona qulaq asmırdı”, “Nə isə qismət beləymiş, amma gərək belə olmayaydı” bu funksional semantik sahədə qarşılıq məzmunu ilə yanaşı, təəssüf mənası da nəzərə çarpır.

Bəzən birinci cümlədə çatdırılan fikir, yəni gözlənilən hadisə ikinci cümlədə özünü doğrultmur. Məsələn, İlk dəfə o günə qədər məndən gizlədilən, içimdə işləyən saatın tıqqıltısını eşidirmiş kimi hiss etdim. Qəlbimin döyüntüsündə bu tik-tak olsa heç vaxt təəccüblənməzdim. Amma elə deyildi.

Nitq prosesində danışanın əsas məqsədi dinləyicinin zehində yeni məlumat yaratmaqdır. Bunu yeni məlumat göndərməklə və ya dinləyicidə artıq mövcud olan

bilikləri möhkəmləndirməklə etmək mümkündür. Əsasən, danışan dinləyicini lazımsız məlumatlarla yormaqla istəmir, əsas məğzi ona çatdırmaq üçün çalışır.

Ünsiyyət zamanı danışan qarşı tərəfə müəyyən ipucu verə bilər və beləliklə, dinləyən bunun sayəsində lazımsız biliklərdən qaça bilər. Məsələn: Ananın ağrısı dözülməz dərəcədə idi, amma ağlamağı mümkün deyildi. Bu cümlələr arasında heç bir mənə əlaqəsi görünmür. Danışan burada dərin qatda qoyduğu məlumatı *amma* bağlayıcısı vasitəsilə açmaq istəyir. Burada nəzərdə tutulan fikir budur: Ananın ağrısı var və o, ağlamaq istəyir, amma uşaqları yanında olduğu üçün, onları qorxutmamaq üçün ağlamağı mümkün deyildi. Burada danışanın əsas məqsədi dinləyəni lazımsız hesab etdiyi cümlələrdən, ən əsası, dinləyiciyə məlum olan məsələnin yenidən təkrarlanmasının qarşısını almaqdır [36, s.10].

Bildiyimiz kimi “*və*” bağlayıcısı ya sözləri, ya da cümlələri bir-birinə bağlayaraq fikrin ifadəsinə xidmət edir. Yəni, əsasən, özündən əvvəl də sonra da cümlə tələb edir. Lakin bəzən danışmaq zamanı “*və*” bağlayıcısı vasitəsilə yeni fikir deyilə bilər. Məsələn: “*Və mən saxta bir səmimiyyətə göz yuman deyiləm*”, “*Və insan bu həyatı düzgün yaşamalıdır*” tipli cümlələrdə ifadə olunan fikir konkret, yəni özündən əvvəl heç bir izah tələb etmir. Öz-özlüyündə yeni bir fikrin başlanğıcı hesab olunur. Müəyyən bir semantik sahədə “*və*” bağlayıcısı fikrin təsdiqi, dəqiqləşdirilməsi kimi funksional mənə çaları ifadə edə bilər: “*Və bu da son*”, “*Və bu da bütün olunanlara verilən dəyər*” tipli cümlələrdə “*və*” vahidi deyilən fikri təsdiqetmə xüsusiyyəti daşıyır.

Funksional bağlayıcılardan biri də “*yəni*” bağlayıcısıdır. Əsas qrammatik mənasına görə aydınlaşdırma bildirən bu bağlayıcı, həm də küskünlük, qəzəb mənə çaları da yarada bilər. Məsələn: “*Evlər yığışdırıldı, qablar yuyuldu, süfrələr salındı, yəni ana evə gələne kimi uşaqlar bütün işləri gördülər*”, “*Yəni, mənim bir söz demək haqqım yoxdur?*”, “*Yəni, sən mənim sözümdən çıxma bilərsən?*” tipli cümlələrdə intonasiyadan asılı olaraq “*yəni*” bağlayıcısı birinci cümlədə aydınlaşdırma, ikinci cümlədə inciklik, üçüncü cümlədə isə hirs, qəzəb mənə çaları yaratmışdır. Məişət üslubunda istifadə olunan elə tip cümlələr var ki, onlar özlərindən sonra müəyyən fikrin açılmasını, izahını tələb edirlər. Bu zaman “*yəni*” bağlayıcısından istifadə olunur. Belə bir situasiya fərz edək: iki şəxs arasında söhbət, mübahisə, nəyi isə bir-birinə sübut etmə

vəziyyətində biri digərini dinlədikdən sonra bu bağlayıcıdan sual kimi istifadə edə bilər. “Yəni? Nə demək istəyirsən? daha bir də bu söhbətə qayıtmayaq?”.

Bundan başqa dilimizdə işlənən “elə ki” bağlayıcısı da nitq situasiyasında rəngarəng mənə çaları yaradır. Fikrimizi cümlələrlə əsaslandıraraq. “Elə ki, zəng oldu, hamınız cəld sinfə daxil olun”, “Elə ki, iclas bitdi, hamı təkbaşına otağına qayıtdı”. Göründüyü kimi, bu cümlələrdə zaman məzmununun ifadə olunmasında “elə ki” bağlayıcısının rolu böyükdür. Belə ki, bu bağlayıcı cümlədə ifadə olunan mənə yükünü daha da dəqiqləşdirməyə, müəyyən fikrin konkret ifadəsinə xidmət edir. Haqlı olaraq deyə bilərik ki, bu bağlayıcı cümlədən çıxartsaq, o zaman həm mənə çaları, həm də cümlənin quruluşu dəyişmiş olacaq.

“*Elə ki*” bağlayıcısının digər bir funksional cəhəti isə onun zaman məzmunu ilə yanaşı, şərt mənası ifadə etməsidir. Məsələn: “Elə ki, zəng oldu, hamınız cəld sinfə daxil olun” və ya “Zəng olsa hamınız cəld sinfə daxil olun” məzmununu, yəni şərt mənasını yaratmış olur. Deməli, belə deyə bilərik ki, bağlayıcıların leksik mənası olmasa da, onlar nitq prosesində işlənərək rəngarəng mənə çaları yaradaraq geniş funksionallıq göstərmiş olurlar. “Köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [22, s.337].

Tabelilik bağlayıcılarından olan şərt bağlayıcıları da öz əsas mənasından əlavə müxtəlif məzmunlu cümlələr yarada bilər. Bu bağlayıcılara misal olaraq, “*əgər*”, “*madam ki*”, “*bir halda ki*”, “*indi ki*”, “*hərgah*” bağlayıcılarını göstərə bilərik. İndi isə onların nitq situasiyasında işlənərək hansı mənə çaları yaratdığına dair nümunələrə baxaq. “Madam ki, sən bu donu istəmirdin, niyə bizə xəbər etmədin?”, “Bir halda ki, atamın sözünə baxmırsınız onda məsləhət sizindir”, “Əgər kino zalında yer yoxdursa, onda getməyək”. Burada birinci cümlədə “*madam ki*” şərt mənası ilə yanaşı, təəssüflənmək, ikinci cümlədə “*bir halda ki*” küskünlük, üçüncü cümlədə isə “*əgər*” bağlayıcısı təəssüf hissi yaratmış olur.

“Ümumiyyətlə, bağlayıcıların köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi mənası olmasa da, onlar hər hansı bir mətnə istifadə olunarkən bu mətnə xas olan mənə xüsusiyyətlərini

özünün sintaktik funksiyası daxilində canlandırır. Başqa sözlə desək, bağlayıcının əlaqə funksiyası iki qütb təşkil edir. Bu qütbün birincisi qrammatik, ikincisi isə mənə əlaqəsi kimi meydana çıxır. Mətnin mənə əlaqəsinin formalaşmasında bağlayıcı vasitəçi rolunda çıxış edir” [17, s.78].

2.2. Modal söz və ədatların funksionallığı

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildiren köməkçi nitq hissəsi modal sözlər adlanır. Modallıq anlayışı elmdə Aristotel, sonra isə İ.Kantın əsərlərində dərk edilmişdir. Bu təfəkkür kateqoriyası dilçiliyin məntiqi zərurətindən yaranmışdır. Cümlənin modal üzvləri cümlənin doğruluq dərəcəsini və xarakterini əks etdirir.

“Azərbaycan dilçiliyində modal sözlər barəsində ilk dəfə olaraq A.Aslanov bəhs etmiş və o, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda müxtəlif nitq hissələri içərisində verilən ayrıca bir kateqoriyanın varlığından danışmışdır. Tədqiqatçı “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin sintaksisində ara söz kimi izah edilən sözlər haqqında morfolojiyada bəhs edilməmiş, onlar səhv olaraq müxtəlif nitq hissələri içərisində verilmişdir. Lakin dilçiliyimizdə modal sözlər barəsində daha geniş və ətraflı məlumatı Z.Əlizadə “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı monoqrafiyasında vermişdir. Bundan sonra dilimizin morfolojiyasının öyrənilməsi zəminində modal sözlərin də tədqiqi istiqamətində daha ətraflı araşdırmalar aparılmışdır” [18, s.128].

Hökmün modallığa görə 3 növü mövcuddur:

1. zərurilik;
2. həqiqilik;
3. ehtimallıq.

Modallıq hər cümlədə öz əksini tapır. Dildə modallıq nitqin aktual məzmunu ilə əlaqələndirilir və danışanın ifadə olunan fikrə, eləcə də fikrin reallığa münasibətini ifadə edir.

Modallıq hər cümlədə öz əksini tapır, çünki hər bir cümlə hansısa formada məzmunun reallıqla əlaqəsini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlə xarici aləmdə

baş verən hadisələr haqqında müəyyən məlumat verir, eyni zamanda bu məlumatlara danışanın münasibətini ifadə edir.

“Modal sözlərlə bağlı digər bir məsələ haqqında B.Xəlilov yazır: “Bu söz qrupları əsas və köməkçi nitq hissələri arasında orta vəziyyətdədir. Modal sözlərdə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə meyilli əlamətlər vardır. Onları əsas nitq hissələrinə yaxınlaşdıran əlamət odur ki, söz-cümlə kimi işlənir. Modal sözlər söz yaradıcılığında iştirak etməməsinə və morfoloji əlamətlər üzrə dəyişməməsinə görə köməkçi nitq hissələrinə bənzəyir. Ancaq köməkçi nitq hissələrindən fərqlənərək söz-cümlə olur və fikrə münasibət bildirir” [21, s.134].

Məna xüsusiyyətlərinə görə modal sözlər:

Təsdiq bildirənlər: *əlbəttə, əlbəttə ki, düzü, düzdür, doğrusu, doğrudan, doğrudan da, doğrudur, şəksiz, şübhəsiz, şübhəsiz ki, həqiqətən, sözsüz, təbii, təbii ki, yaxşı ki* və s;

Ehtimal və şübhə bildirənlər: *gərək, gərək ki, yaqin, yaqin ki, görünür, görünür ki, ola bilsin ki, görən, görəsən, güman ki, ehtimal ki, bəlkə, bəlkə də, deyəsən, olmaya, olsun ki, demə;*

Nəticə, ümumiləşdimə bildirənlər: *demək, demək ki, ümumiyyətlə, deməli, xülasə, bir sözlə, nəhayət, qısa desək, beləliklə, axır ki, əvvəla, ümumən, qıyası, müxtəsər, qaraz, əlqaraz* və s.

Bənzətmə və müqayisə bildirənlər: *sanki, elə bil, elə bil ki, guya, guya ki* və s;

Mənbə və istinad bildirənlər: *məncə, sənəcə, fikrimizcə, bizcə, zənnimizcə, deyilənə görə, mənə görə* və s.

D.E.Rozental deyir ki: “Modal sözlərin xüsusi mövqeyi intonasiya ilə vurğulanır”. N.M.Şanski və N.A.Tixonov modal sözlərin bir neçə funskiyaları haqqında fikir bildirmişlər. Onlardan birincisi modal sözlərin giriş kimi istifadəsidir: “Bəlkə, sən bu mövzuya qulaq asmaq istəyirsən?” Burada danışan dinləyənlə söhbətə başlamaq üçün “bəlkə” modal sözündən giriş kimi istifadə etmişdir. İkinci funksiya kimi söz-cümlə vəzifəsində iştirakında özünü göstərir. D.E.Rozental və P.A.Lekant bildirirlər ki, onlar özünü dialoq nitqində göstərir. Bu halda onlar predikativ əlamətlərə malik olurlar:

- Bu mənzərə insanı valeh edir, düzdür?

- Şübhəsiz.

“*Bəlkə*” modal sözü nitq prosesində bəzən də kinayə ilə ifadə olunan fikri bildirə bilər. Məsələn, uşağına bərk acıqlanmış valideyn deyir ki, “Bəlkə, biz susaq, sən danışan?”. Bu cümlədə “bəlkə” modal sözü öz əsas qrammatik mənasında deyil, kinayə mənə çalarında fikir nümayiş etdirir.

Bundan başqa dilimizdə işlənən “*gərək*” modal sözü zərurilik ifadə etməsi ilə yanaşı, həm də ifadə olunan fikirdə peşmanlıq, təəssüf hissi yaradaraq funksionallıq göstərir. Məsələn: “Gərək, həmişə sözün düzünü deyəsən”, “Gərək, mən bu sözü ona deməyəydim”. Birinci cümlədə “gərək” modal sözü hamı üçün ümumi olan, zəruri olan bir fikri ifadə etmişdir. İkinci cümlədə isə müəyyən bir emosional vəziyyət, peşmanlıq hissi nəzərə çarpır.

Bildiyimiz kimi, “*beləliklə*” modal sözü işlənən kontekstdə bu modal söz özündən qabaq müəyyən fikrin işlənməsini tələb edir və sonda özü gələrək nəticəni bildirir. Lakin bəzən nitq situasiyasında belə olmur. Birbaşa olaraq “*beləliklə*” modal sözü özü gələrək fikrin başlanğıcına şərait yaradır, həm də təkrarın qarşısını almış olur. Müqayisə edək: “Aysel çox çalışqan qız idi. O, bütün imtahanlardan həmişə yüksək nəticə əldə edirdi. Beləliklə, sonda universitet rəhbərliyi tərəfindən fərqlənmə diplomuna layiq görüldü”, “Beləliklə, mən bu qənaətə gəlirəm ki, sizin bacarıqlarınız təklif olunan işə uyğun deyil”. Burada birinci cümlədə işlənən “*beləliklə*” modal sözü mütləq olaraq özündən əvvəl müəyyən bir fikir tələb edir. İkinci cümlədə isə ümumilikdə bir cümlənin daxilində bütün məsələni özündə əks etdirmiş olur.

Bundan başqa “*elə bil*” modal sözü ifadə olunan fikirdə daha qabarıq ekspressivlik yaratmış olur. Məsələn, “Bu sözləri eşidən zaman elə bil qadının başından qaynar su tökdülər”. Bu cümlədə “elə bil” modal sözünü ixtisar etsək, onda cümlənin məzmunu tamamilə dəyişərək, reallığı əks etdirəcək. Halbuki, bu modal sözün işlənməsi məcazi mənə ifadə edərək ekspressivliyi artırmış olur.

Modal sözlərdən nitq situasiyasında daha çox işlənənlərdən biri də “yaxşı”dır. Bu modal söz nitqdə işlənərək həm razılıq, həm heyrət, həm də inciklik mənə çalarları yaradır. Məsələn: “Yaxşı, anacan bundan sonra sözündən çıxmamam”, “Yaxşı, daha nə

edə bilərəm ki, onsuzda nə etsəm də qədrim bilinmir”. Birinci cümlədə öz məzmununda razılıq, ikinci cümlə isə inciklik, küslük ifadə edir. Bəzən də danışan elə bir məlumat verir ki, dinləyən heyərət keçirir. Məsələn:

- Ay Solmaz xala, sizin qızınız məktəb birincisi olub.

- Yaxşı görək, a qızım, səni şad xəbər olasan.

Göründüyü kimi, burada emosional vəziyyətin çatdırılmasında “*yaxşı*” modal sözünün rolu böyükdür. Bu zaman o, öz mənasında heyrəti, sevinci bir yerdə əks etdirir.

Bu modal söz həm də əsəb, hirs, qəzəbi də ifadə edir. Məsələn: Yaxşı, Əliabbas, sən indi gör sənin başına nə oyun açacağam!

“*Doğrudur*” həm köməkçi, həm də əsas nitq hissəsi kimi istifadə oluna bilər. “*Doğrudur, o dünən axşam mənimlə birlikdə idi*” cümləsində təsdiq modal sözü kimi əsas qrammatik mənasında istifadə olunmuşdur. Eyni məna yükünə malik olan cümlənin xəbəri vəzifəsində işləndikdə müəyyən bir iş, hadisə haqqında məlumat vermək xarakteri daşıyır. Müqayisə edək: Onun dünən axşam mənimlə olması doğrudur.

Nitq situasiyasından asılı olaraq, eləcə də, intonasiya vasitəsilə bəzi modal sözlərin maraqlı funksional xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, “*əlbəttə*” modal sözü vasitəsilə təsdiq, razılıq, kinayə mənalarının ifadəsi mümkündür: “*Əlbəttə, belə də olmalıdır*”, “*Əlbəttə, mən də bu fikrin tərəfdarıyam*”, “*Əlbəttə, sən deyən olmalıdır*” Birinci cümlədə bu modal söz konkret olaraq öz qrammatik mənasını ifadə etdiyi halda, ikinci cümlədə razılıq və üçüncü cümlədə situasiya ilə bağlı kinayə funksional mənalarını ifadə etmişdir.

Məişət üslubunda hətta bu modal sözün təkrar-təkrar deyilməsi də kinayə, narazılıq, inkarlıq mənalarının ifadəsinə xidmət edə bilər. “*Əlbəttə, əlbəttə, biz nə karəyik ki, sənin yanında söz deyək*” tipli cümlələrdə bu modal sözün geniş funksional imkanlara malik olması onun müxtəlif məna çalarlarının ifadəsinə bir sübutdur. “*Hə, əlbəttə, belə də olmalıdır*”, “*Əlbəttə, elə sən deyən olacaq*” bu tip cümlələr kontekstdən asılı olaraq həm təsdiq, həm də inkar məzmunu ifadə edə bilər.

Ehtimal və şübhə bildirən “*yəqin*”, “*görünür*”, “*ola bilsin*”, “*bəlkə*” modal sözlərində əsas məna ilə yanaşı təəssüf, peşmanlıq mənalarını da ifadə etmək mümkündür. Məsələn: Bəlkə, (yəqin, görünür) bu belə olmalıdır, mən bilmirəm. Yəqin, (bəlkə, görünür) sənə qismət deyilmiş. Bu tipli cümlələrdə funksional məna çaları əsas qrammatik mənadan uzaqlaşmış, təəssüf məna çalarının ifadəsini ön plana çəkmişdir. Hər hansı bir kommunikativ situasiyada bu modal sözlər fikrin təsdiqi üçün də istifadə oluna bilər. Məsələn:

-Aynur elə qız deyil. O dedisə mütləq əməl edəcək.

-Yəqin ki, edəcək inanıram.

Müəyyən bir nitq situasiyası zamanı nəticə, ümumiləşdirmə bildirən “*axır ki*”, “*qərəz*”, “*qıyası*”, “*müxtəsəri*”, “*əlqərəz*” kimi modal sözlər funksional baxımdan həm də hirs, əsəb, qəzəb məzmunlu cümlələrdə sözü, söhbəti tamamlamaq məqsədi ilə istifadə oluna bilər. “Qərəz, uzatmağın mənası yoxdur, başa düşdük” tipli cümlədə əsəb, qəzəb ifadə olunduğu halda, digər bir cümlədə təəssüf mənası da ifadə edə bilər. “Qərəz, bu iş belə tamamlanmamalı idi”. Bu məna müxtəlifliyi həmin modal sözlərin funksional xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

“Deyəsən” modal sözü də funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, o öz qrammatik mənasından əlavə həm də qarşı tərəfə qarşı qəzəb, hirs, əsəbi də ifadə edə bilər. Məsələn, “Deyəsən, Əfruzə qardaşının xətrinə bərk dəymişdi”, “Deyəsən, artıq-əskik çox danışsən!”. Birinci cümlədə öz qrammatik mənası olan ehtimal, şübhə ifadə edir, ikinci cümlədə isə nitq prosesindən asılı olaraq əsəb, qəzəb kimi hissləri ifadə etmiş olur. Məişət üslubunda bu modal sözdən sual formasında da istifadə olunur. Funksional semantik sahədə ifadə olunan fikri ya inkar etmək, ya da dəqiqləşdirmək üçün “deyəсэн?” sualından istifadə olunur və ondan sonra hansısa bir fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Məsələn:

- Deyəsən, mənim dediklərimi Valehə çatdırıb.

Deyəsən? Nə danışsən, əlbəttə, çatdırıb.

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsi ədat adlanır. Ədatlar söz və ya cümlələri qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi üçün onları işləndiyi

cümlədən çıxarsaq, mənada ciddi dəyişiklik baş verməz, həmin mənə müəyyən qədər zəifləyə bilər. Ədatların aşağıdakı mənə növləri vardır.

Qüvvətləndirici ədatlar: *ən, lap, daha, axı, nə, belə, artıq, da, də, necə, hətta, ha, ki, -ca, -cə* və s. Məsələn, Axı mənim günahım yoxdur. Siz lap həddinizi aşdınız. Mən daha qayıtmayacağam. Hətta sən də olanlardan xəbərin yoxdur. Sən gələndə artıq gec idi. Yaxşı da, daha məni öldürməyəcəksən ki.

Dəqiqləşdirici ədatlar: *əsl, elə, belə, məhz*. Məsələn, Bu əsl biz deyəndir. Elə mən də bunu bilmək istəyirəm. Bu işi məhz sən bacara bilərsən.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar: *ancaq, yalnız, tək, tək-cə, bir, bircə* və s. Məsələn, Mən tək səni nəzərdə tutmuram. O ancaq bunu bacarır. Bircə Aysel vaxtında gəlib çıxdı. Bu işi yalnız sənə etibar edə bilərəm.

Sual ədatları: *bəs, məgər, yəni, -mı, -mi, -mu, -mü* və s. Məsələn, Bəs ona niyə deməmişən? Məgər sənə bu işi tapşırırmışdıq? Bunu sən edə bilərdinmi? Yəni, doğurdan, bu işi bacarmırsan? Sual ədatı işlənən cümlənin sonunda sual işarəsi qoyulur.

Əmr ədatları: *qoy, qoyun, qoysana, gəl, gəlin, gəlsənə, gör, görün, di, ha, -sana -sənə, bax* və s. Məsələn, Qoy bir az dincəlim. Görün bu nə işlə məşğuldur. -sana, -sənə ədatı sözlərə bitişik yazılır.

Arzu ədatları: *kaş, kaş, ki, barı, təki, gərək* və s. Məsələn, Kaş sən kimisi cavan olaydım. Barı sən belə demə. Gərək sən onu seçməyəydin. Kaş ki onu görəydin. Təki sən gələsən.

Təsdiq və inkar ədatları: *bəli, xeyr, hə, yox, heç, heç də* və s. Məsələn, Bəli, mən istədiyimə nail oldum. Xeyr, mən bunu bacarmayacam. Hə, Sən bu gün çox işləmişən. Yox, söylədiklərinin heç biri doğru deyil. Ədatlardan sonra prinsipə görə vergül qoyulmur. Lakin təsdiq və inkar ədatlarından sonra intonasiyanın tələbinə görə vergül qoyulur. Nitq situasiyasında “heç” ədatının təkrarlanaraq işlədilməsi təəssüf mənəsinin ifadəsini aşkar edə bilər:

- Belə bir hərəkət Sevincə heç yaraşmadı.
- Heç, heç.

Bu dialoqda “*heç*” ədatının iki dəfə təkrarı həm deyilən fikrin təsdiqinə, həm də təəssüf mənasının ifadəsinə xidmət edir.

“S.Cəfərov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1957) kitabında ilk dəfə olaraq ədatlardan bəhs etmiş və dilçiliyimizdə növbəti köməkçi nitq hissəsi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin ədatların nitq hissəsi kimi varlığını elmi surətdə ilk dəfə əsaslandıran prof. Ə.Abdullayev olmuşdur. O, öncə “Köməkçi nitq hissələri” (1958) əsərində, daha sonra isə “Azərbaycan dili məsələləri” (1992) kitabında ədatlar haqqında fikirlərini təkmilləşdirmişdir” [18, s.70].

Bəzi ədatlar öz funksionallığı ilə diqqəti cəlb edir. *Ha* ədatı həm mənanı qüvvətləndirir, həm də kinayə mənasını ifadə edir. Məsələn: İmtahana yaxşı hazırlaşın ha (əmr), Mənim şagirdim yaxşı nəticə göstərəcək. Gözlə ha (kinayə). “*Ha*” ədatı hədə-qorxu gəlmək məzmunu ifadə edən cümlələrdə də tez-tez təsadüf olunur: Özünü gözlə ha. Bəlanın hardan gələcəyi məlum olmaz.

Ki ədatı da nitq prosesində bir neçə funksiyaları yerinə yetirir: Bu ki mənim sənə dediyim kitabdır, Gəlmirsən ki heç eybi yox! Birinci cümlədə “*ki*” ədatı işlənərək fikri daha qüvvətli nəzərə çatdırır. İkinci cümlədə isə “*ki*” ədatının funksiyasında hədə-qorxu mənası daha çox diqqət cəlb edir.

Yuxarıda sadaladığımız funksional məna xüsusiyyətləri ilə yanaşı “*ki*” ədatının dəqiqləşdirmə mənası da ifadə edə bilməklə, məhz kontekst daxilində özünü göstərə bilər. “Elvin ki ağıllı oğlandır” cümləsində məhz “Elvinin ağıllı oğlan olması” haqqında məlumat verilir və görüldüyü kimi bu məlumat “*ki*” ədatı vasitəsilə reallaşır.

Lap ədatı cümlədə həm mənanı gücləndirir, həm də “istər, istərsə də” mənasında işləyə bilər. Məsələn: Qarı yerindən qalxan kimi lap araqaranlıqda ətrafına diqqətlə baxdı (Mir Cəlal), Birdən lap yaxına, mənim pəncərəmin qarşısına gəldi (Ə.Məmmədخانlı).

Bu cümlələrdə *lap* ədatının funksiyası mənanı qüvvətləndirməkdir. *Lap* yüzbaşı gələ, ağzını açma (Mir Cəlal), *Lap* Rüstəm kişi quyruğunu yerə də dirəsə, başqasına verən deyiləm (M.İbrahimov). Bu cümlələrdə isə *lap* ədatını “istər və ya istəyirsən” sözləri ilə əvəz edərək mənanı başqa istiqamətə yönəlmiş oluruq. *Lap* ədatının

funksional imkanları genişdir, belə ki, bu ədat təsdiq, inkar, kinayə məqamlarında da istifadə oluna bilər. Məsələn:

- Eynən atasına oxşayır. Elə bil, bir almadır, ikiyə bölmüsən.

“-Hə, lap, lap, elə bil, burnundan düşüb” cümləsində təsdiq mənası ifadə olunduğu halda, “Elə bil lap göydən düşmüşsən” cümləsində hardasa istiqamət mənası, “Lap deyək ki sən deyəndi” cümləsində isə şərt mənasının və hardasa kinayə məzmunu ifadə etmişdir.

Bəzi zaman danışmada təsdiq mənasını ifadə edən *hə* ədatı, həm də situasiyadan asılı olaraq kinayə mənası ifadə edir. Məsələn, danışan yersiz olaraq öz pis oxuyan şagirdini tərifləyərək deyə bilər ki, “Mənim şagirdim ən yüksək balı toplayacaq”. Şagirdin bacarığına bələd olan dinləyici isə “Hə, Hə toplayacaq” deyirsə, deməli, burada kinayə var. Əslində uşağın zəif nəticə göstərəcəyini bilir və məzmununda intonasiya vasitəsilə kinayə ifadə edir.

Bundan başqa “*hə*” ədatı nitq situasiyasından asılı olaraq bəzən həm də şübhə, inciklik, qəzəb mənası da daşıya bilər. Məsələn, “Hə, deməli mən vəziyyəti səhv başa düşmüşəmmiş?”, “Hə, düz deyirsən, mən kiməm ki?”, “Hə, deməli belə oldu, heç eybi yox”. Cümlələrdən birincisində “*hə*” ədatı şübhə, ikincisində inciklik, üçüncüsündə isə əsəb, hirs çalarları ifadə etmişdir.

Qoy, qoysana, gəl, gəlsənə ədatı intonasiyadan asılı olaraq həm əmr, həm də məsləhət, xahiş funksiyası daşıya bilər. Məsələn, Qoysana bir işimi görüm. Qoy bir görüm hara haradı. Bu cümlələrdə yüksək tonla deyildikdə əmr məzmunu ifadə edir. Qoy görək necə edirik. Gəlsənə bu gün işə getməyəsən. Bu cümlələr isə məsləhət, xahiş məzmunu ifadə etməklə aşağı tonla deyilir.

“*Qoy*” ədatı kontekst daxilində həm də arzu mənasını yarada bilər. Məsələn: “Qoy sənin bütün işlərin həmişə yolunda getsin”.

Bildiyimiz kimi, bu tipli ədatlar feillərlə omonimlik təşkil edir. Lakin dilə bələd olan şəxs onun situasiyadan və intonasiyadan asılı olaraq ədat yoxsa feil olduğunu asanlıqla ayırd edə bilər. “Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ş.Hüseynov bu cür sözlərdəki ikili xarakteri - əsas nitq hissələrindən ədatlara keçid prosesindəki qrammatikləşməni belə izah edir: “Müasir ədəbi dilimizdə işlənən “*gəl*”, “*gör*”, “*qoy*” və s. bu kimi ədatların

feillərdən ayrılması həmin leksemlərin morfosemantikasındakı əmr və təkid anlayışındakı tonallıqdır: əmr, təkid anlayışının yüksək səviyyədə emosiya, hiss örtüyü ilə örtülməsi həmin leksemlərin nominativ mənasını üstələmiş və cümlənin məzmununa yeni rəng vermişdir. Ədat funksiyası da buradan meydana çıxmışdır. Sonradan bəzi feillər bu modelə düşdükcə qeyd olunan istiqamətdə mənə şaxələnmələri baş verir. Bəzən bu əsasda qeyd olunan feillərdə mənə ümumiləşməsi o səviyyəyə çatır ki, funksiya və forma sabitliyi qazanılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ədatlarda mənə ümumiləşməsi mənə neytrallaşmasına qədər yüksəlmişdir. Deməli, “gör”, “qoy”, “bax”, “görüm” və s. tipli ədatlar əmr, təkid qruplaşmasında birləşsələr də, mənə neytrallaşmasına qədər qrammatikləşməmişdir” [16, s. 151].

Dilimizdə sual ədatı kimi işlənən “bəs”, “məgər”, “yoxsa”, “-mi, -mi, -mu, -mi” ədatları fikrin daha ekspressiv olmasına şərait yaradır. Məsələn:

Sazlar, bayatılar mühitdən anlar,

Bilirsənmi bunlar sənincün ağlar

(Ə.Cavad).

Dilimizdə sual ədatı kimi qeyd olunan “yoxsa” müəyyən bir semantik sahədə funksional baxımdan şərt məzmununu da ifadə edə bilər. Hansısa bir dialoqda birinin digərinə verdiyi “Yoxsa nə olacaq?” tipli sual cümlələrinin məzmununda şərt mənasının ifadəsi aydın şəkildə diqqəti cəlb edir.

Bədii üslubda işlənən bu misradan “-mi” ədatını çıxarsaq cümlənin mənası dəyişməyəcək. Sadəcə olaraq, məzmundakı emosionallıq itəcək. Bu da estetik cəhətdən sönük olacaqdır.

Nitq prosesində işlək olan ədatlardan biri də “heç” ədatıdır. Bu ədat öz qrammatik mənasında inkarlıq məzmunu ifadə edir. Funksional baxımdan isə həm də məsləhət, peşmanlıq kimi ifadə üslubları özündə birləşdirir. Məsələn: “Mən heç onu yadımdan çıxara bilmirəm”, “Uşaq heç böyüyün sözündən çıxarmı?”, “Heç səndən gözləməzdim”. Birinci cümlədə “heç” ədatı öz qrammatik funksiyasını icra edir, ikinci cümlədə verilən məsləhəti daha da qabartmaq məqsədi daşıyır, üçüncü cümlədə isə peşmanlıq duyğusunu göz önünə gətirir. “Heç cür razılaşmayacaqsan?”, “Heç cür

düzələn deyil” tipli cümlələrdə isə iş, hal, hərəkətin qəti şəkildə icra olunmayacağı və ya icrasının qeyri-mümkünlüyü haqqında məlumat verilir.

Nitq situasiyasında işlənən “ancaq” ədatı da öz funksionallığı ilə seçilir. O həm məhdudlaşdırıcı, fərqləndirici, həm də istisnaetmə funksiyalarını daşıyır. Nümunələrə baxaq. “Tələbə elmi cəmiyyətinin növbəti tədbirinə gecikməmək üçün evdən gərək saat 9-da çıxam, o zaman ancaq çatacam”, “Ancaq müəllimin irəli sürdüyü fikir hamının ağına batdı”, “Ancaq bu məsələlərin yeganə həlli yolu Asəfin dediyi məsləhətdə idi”. Göründüyü kimi, birinci cümlədəki “ancaq” ədatının funksiyası fikri məhdudlaşdırmaq, ikinci cümlədə yalnız müəllimə məxsus fikrin öncəliyi bildirilməklə fərqləndirmə, üçüncü cümlədə isə istisnaetmədir.

Dilimizdə işlənərək müəyyən məna çaları yaradan “*di*” ədatı da cümlədə həm əmr, həm də müəyyən mənada situasiyadan asılı olaraq əzizləmə, sakitləşdirmə məzmunu kəsb edə bilər. Məsələn: *Di get, bir də burada görməyim səni!*, *Di sakitləş, mənim əziz qızım*. Burada birinci cümlədə əmr, əsəb məzmunu, ikinci cümlədə isə əzizləmə, kimi isə sakitləşdirmə mənalarını ifadə edir. Bu ədatla bağlı F.Zeynalov bildirir ki: “*Di* ədatı çox ehtimal ki, “*de*” feilindən təcrid olunub, lakin dilimizdə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir” [36, s.192].

Bundan başqa “*bax*” ədatı da rəngarəng məna çaları yaratmağa qadirdir. O, nitq prosesində işlənərək dinləyəninin diqqətini çəkmək, onu həvəsləndirmək, razı salmaq, hədə-qorxu gəlmək kimi funksiyalar daşıyır. Məsələn, “*Bax bu məsələdə çox diqqətli olmaq lazımdır*” tipli cümlələrdə dinləyənin məsləhət, onun fikrini əsas nöqtəyə cəlb etmək funksiyasını daşıyır. “*Bax belə mən deyəni et, mən də səni razı salım*” bu cümlədə isə qarşı tərəfə razılıq, onu müəyyən bir prosesə həvəsləndirmək mənasını ifadə edir. “*Bax bu saat evdən çıxmasan polisə zəng edəcəm*” tipli cümlələrdə hədə-qorxu, narahatlığın daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir.

“*Kaş, kaş ki*” arzu ədatları da öz funksionallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, əgər cümlədə keçmiş zaman məzmunu varsa o zaman bu ədat təəssüf bildirir. Məsələn: *Kaş mən də oxumuş olaydım*. Amma başqa bir situasiyada gələcəyə ümid mənasını ifadə edir. Məsələn: *Kaş bütün arzularım çin ola*. *Kaş ki, o əsgərlikdən salamat gəlsin*,

dünyada dərdim olmaz. “*Kaş, kaş ki*” ədatı nitq prosesində daha çox heyifsilənmək, təəssüf kimi mənaların ifadəsində istifadə olunur:

- Kaş heç o bizə gəlməyəydi ki, bu hadisə də baş verəydi.

-Kaş, kaş ki gəlməyəydi.

Bu nümunədəki birinci cümlədə “*kaş*” ədatı arzu, istək, ikinci cümlədə isə təəssüf mənasının ifadəsi üçün işlənmişdir.

Nitq prosesində işlənən “*təki*” ədatı da müxtəlif mənə çaları yarada bilər. Misallara baxaq. “*Təki dərslərinə həmişə hazır olsun*”, “*Təki pulun olsun, qalanı asandır*”, “*Təki bu dünya hamının istədiyi kimi olaydı*” cümlələrində bu ədat birinci cümlədə ümid olunanı, ikinci cümlədə qeyd-şərti arzu, üçüncü cümlədə isə təəssüflü arzu ifadə edir.

Eynilə “*bir//bircə*”, “*barı//barı*”, “*nə ola//nola*” ədatları da nitq prosesində qeyd-şərt arzu, güzəşt, kifayətli arzu funksiyasını daşıyır. Nümunələrə baxaq. “*Qoy vaxt tamam olsun barı çıxıb gedərik*”, “*Barı Aytən mən deyəni başa düşdü?*”, “*Bircə imtahandan keçəydim yaxşı olardı*” tipli cümlələrdə işlənən ədatlar yuxarıdakı mənə çalarını özündə əks etdirir. Bundan başqa “*barı*” ədatı kontekst daxilində şərt məzmununun ifadəsini reallaşdırır: “*Barı razılaşsaydı, biz də işimizi bilərdik*”.

Bundan başqa “*təkcə*” ədatı öz qrammatik funksiyası ilə yanaşı, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümlədə nədən bəhs olunduğu barədə məlumat verə bilər. Məsələn, “*Zəngdən sonra təkcə Asəflə müəllim sinifdə qalmışdı*” cümləsində əsas fikir odur ki, zəng olub, hamı çıxıb gedib, amma Asəflə müəllim sinifdə qalıb. Bu da həmin ədatın müxtəlif mənə çaları ifadə etməsinə sübutdur.

Canlı danışmaq dilində tez-tez işlənən “*bir*” ədatı da öz rəngarəng funksionallığı ilə diqqəti cəlb edir. “*Bir*” ədatının bildiyimiz kimi, öz qrammatik mənası fərqləndirmə ifadə etməsidir. Məsələn: “*Bir sən mənim köməyimə çatarsan*”. Bundan əlavə qeyd edə bilərik ki, o həm də əmr, əsəb, məsləhət məzmunu da daşıya bilər. Nümunələrə baxaq. “*Bir imkan ver, sözümlə deyim*” tipli cümlələrdə əmr mənasını çatdırır. “*Bir bunun hərəkətinə bax sən*” burada isə qəzəb çaları yaratmış olur. “*Qızım, bir səbrin olsun, sakitcə məni dinlə*” tipli cümlələrdə qarşı tərəfi yumşaltmaq, məsləhət vermək xüsusiyyəti daşıyır.

Bundan başqa deyə bilərik ki, “*bir*” ədatı həm də heyrət, sevinc çaları da ifadə edə bilir. Məsələn:

*Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq,
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ, dərə!*

(S.Vurğun)

Səməd Vurğunun hamı tərəfindən bilinən bu şeirində “*bir*” ədatı özündə qürur, sevinc hisslərini daşıyır. Şeir parçasından onu ixtisar etsək məzmun qalacaq, lakin ifadənin bədii təsir gücü zəifləmiş olacaqdır.

“*Bir*” ədatının kinayə məzmunu ifadə etməsi də onun mənə çalarlarının müxtəlifliyindən irəli gələn bir haldır desək, yanılmırıq. “Bir sən qalmışdın”, “Bir sus, dinmə”, “Bir bu qalmışdı” tipli cümlələrdə kinayə, etiraz məzmunu irəli çıxır.

Dilimizdə işlənən “daha” ədatı da rəngarəng mənə çaları yarada bilir. Onun birinci funksiyası mənəni qüvvətləndirməkdir. Məsələn: “Uşaqların gedəsi yeri yoxdur daha”.

Başqa bir situasiyada ümitsizlik çaları yarada bilər: “Daha məndə güc qalmadı, hər şeyi zamana buraxıram”. Bundan əlavə “daha” ədatı həm də hirsli vəziyyətdə ifadə olunan fikri də yarada bilər: “Kəs bu şər-böhtanları, bəsdir daha!”

Dilimizdə işlənən bəzi ifadələr var ki, onlar xüsusiləşmiş sözlər sayılır. Nidaları bu qrupa aid etmək olar. İnsanın hiss, həyəcan, emosiyalarını bildirmək üçün istifadə olunan sözlərə nida deyilir. Təəccüb, sevinc, kədər, qorxu, narahatlıq, kinayə və s. kimi hisslər subyektiv olduğu üçün hər bir insan üçün bu hisslər fərvidir və buna görə də hər birimiz müəyyən hisslər keçirərkən fərqli nidalardan istifadə edə bilərik.

“Dilçilik tarixində nidalar bəzən zərflərə, ədatlara daxil edilmiş, bəzən də başqa nitq hissələri nida kimi verilmişdir. Məfhum bildirmədiyi üçün nidaları söz hesab etməyənlər də olmuşdur. Əksər dilçilər bu fikirdədir ki, söz üçün xarakterik cəhət mənə bildirməsidir. Məfhum bildirmək, müəyyən anlayış ifadə etmək onun ikinci xüsusiyyətidir. Nidalar məfhum bildirməsə də mənaya malikdir. Ünsiyyət özü də iki

yolla ifadə olunur: əqli yolla, hissi yolla. Söz həm məfhum ifadə edə bilər, həm də hiss və duyğuları. Çoxdan görüşmədiyimiz bir yoldaşla görüşərkən “Xoş gördük! Nə gözəl təsadüf!”-deyə əqli yolla şadlığımızı bildirdiyimiz kimi, nidalarla da bildirə bilirik. Deməli, nidalar hissləri ifadə edən sözlərdir. Dilin lüğət tərkibinin zəruri hissəsi, xüsusi söz qrupu, nitq hissəsidir” [22, s.388].

Nidaların aşağıdakı mənə növləri vardır:

1. Qorxu, narahatlıq hissi bildirənlər: *vay, oy, ox, ah, vay-vay-vay*. Məsələn: Vay, mən bu işin sonunu belə gözləməirdim. Ah, yaman iş düşdüm;

2. Şadlıq, sevinc və təəccüb hissi bildirənlər: *paho, bəh-bəh, bıy, oho, oxqay, afərin, ay can, aləm, mərhəbə, ura* və s. Məsələn: Bəh-bəh, necə gözəl təbiəti var Vətənimin. Oxqay, bu su ürəyimə yağ kimi yayıldı;

3. Qəm, kədər bildirənlər: *of, ah, vay, uf, ex, ox, oy* və s. Məsələn: Ah, nə bəlaya düşdük;

4. Çağırış, yalvarış bildirənlər: *hey, ey, ay, ay aman, ay haray* və s. Məsələn: Ay haray, kömək edin. Ay aman, uşağın halı pisləşdi.

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nidalar haqqında belə bir fikir yürütmüşdür: “Yamsılamalar əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir yer tutur. Onlar söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə, söz köklərinin müstəqil mənaya malik olmamalarına görə köməkçi nitq hissələrinə yaxındır.

Nidalar hiss və həyəcan bildirən nitq hissəsidir, lakin nidalar hiss və həyəcan ifadə etdiyi zaman (hiss və həyəcanı) adlandıra bilmir. Buna görə də nidalar həm əsas nitq hissələrindən, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir” [20, s.18].

Funksionallığına görə nidalar da rəngarəng mənə çaları yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Buna misal olaraq “bəh-bəh” nidasını göstərə bilərik. Nitq situasiyasından və intonasiyadan asılı olaraq “bəh-bəh” nidası bəzən sevinc, heyrət, bəzən isə kinayə mənası ifadə edir. Məsələn: Bəh-bəh, nə gözəl rəsmidir. Göstərdiyin nəticə budur? Bəh-bəh. İntonasiyadan asılı olaraq birinci cümlə sevinc, heyranlıq, ikinci cümlə isə kinayə mənasını bildirir.

Bundan başqa “*paho*” nidası da funksionallığa malikdir. O həm həyəcan, narahatlıq, həm də razılıq, xoşluq mənə çaları yarada bilər. Nümunələrə baxaq. “Paho,

görəsən, bu uşağın başına nə iş gəldi?” tipli cümlələrdə qorxu, narahatlıq mənə çaları, “Paho, gör kimi görürəm” cümləsində isə razılıq, xoşluq mənə çaları ifadə edə bilir.

“Ox” nidası da nitq prosesində funksional mənə çaları yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn: “Ox, ürəyim yaman ağrıdı”, “Ox, sənə qurban olaram, mənim şirin balam”. Birinci cümlə ağrı, narahatlıq hissini, ikinci cümlə isə sevinc, fərəh duyğusunu ox nidası vasitəsilə nəzərə çatdırır.

Eynilə “ay” nidası da həm heyranlıq, heyrət, həm də qorxu, narahatlıq hissini daşıyıcısı kimi funksional mənə çaları yaratmış olur. Məsələn, “Ay, necə də gözəl şəhərdir” (heyranlıq), “Ay, ehtiyatlı olun” (qorxu, narahatlıq).

Bundan başqa situasiyadan asılı olaraq oxqay nidası da fərəh, sevinc və əsəbilik kimi mənə çaları yaratma qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, “Oxqay, qızıma halal olsun”, “Oxqay, sənə bu da azdır”. Birinci cümlədə qürur, sevinc mənə çaları, ikinci cümlədə isə danışanın qəzəbi ifadə olunmuşdur.

Başqa bir misal kimi ax nidasını da göstərə bilərik. Belə ki, intonasiyadan asılı olaraq o həm təəssüf, həm sevinc, razılıq, həm də kinayə məzmunu daşıya bilər. Məsələn:

Ax, necə kef çəkməli əyyam idi,

Onda ki övladi-vətən xam idi.

Bildiyimiz kimi, bu misraların müəllifi olan Mirzə Ələkbər Sabir öz satirik əsərləri ilə dövrünün eyiblərini açıb göstərirdi və bununla xalqın gözünü açmağa çalışırdı. O, əsərlərində daha çox kinayəyə və sətiraltı fikir çatdırmağa üstünlük verirdi. Onun belə əsərlərindən birinə yuxarıdakı misraları misal gətirə bilərik. Məzmununa baxdıqda ax nidası vasitəsilə kinayə mənasının ifadəsini görə bilərik.

“Ax, nə yaxşı kişidir, qonşumuz Ağcanın əri” cümləsində isə heyranlıq, sevinc kimi hissələrin ifadəsinə xidmət edir. “Ax, bilsə idim bu işi əvvəldən sənə həvalə edərdim” tipli cümlələrdə heyifsilənmək, təəssüf mənə çalarını yaradır.

Göründüyü kimi nidalar da nitq prosesində rəngarəng mənə çaları ilə çıxış edir. Yuxarıda verilən nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Çünki hiss-həyəcan rəngarəng olduğu kimi onun ifadə formaları da rəngarəngdir.

Nidaları xüsusi nitq hissəsi kimi fərqləndirən əsas şərt onların bir intonasiya vasitəsilə müxtəlif mənə çalarları ifadə etməsi, eyni zamanda heç bir digər dil vahidinin müşayəti olmadan fikir ifadə edə bilmək xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Belə ki, bildiyimiz kimi nidalar bir səs, bir sözdən ibarət olduğu kimi cümlə formasında da istifadə olunur. Lakin eyni bir nidanın, deyərk ki, “a” nidasının intonasiya vasitəsilə həm sevinc, həm təəssüf, həm qorxu kimi mənaların ifadəsinə xidmət etməsi bu dil vahidlərinin funksional imkanlarının genişliyini bir daha sübut edən faktdır. Bu zaman nidalarda hardasa leksik mənaya yaxınlıq hiss olunur.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus fərqli funksiyaları vardır və bu funksiyalar nitq prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edərək ünsiyyətin daha çalarlı, mənanın daha tutarlı ifadəsinə xidmət edir.

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan dilində funksional qrammatika dilimizdə olan vahidlərin və onların funksional rəngarəngliyini öyrənən və ifadə edən qrammatika kimi təqdim olunur. Qrammatikanın bu növü dilimizdə işlənən vahidləri müxtəlif dil səviyyələrində öyrənməsinə baxmayaraq, onları ümumi bir istiqamətdə - yəni semantik istiqamətdə öyrənir. Nitq prosesinin formalaşmasında, fikrin ifadə tərzində söz və onun ifadə etdiyi leksik-semantik mənalar, bu mənaların vəhdəti əsas götürülür. Nitq fəaliyyətinin əsas mexanizmi olan fikrin ifadə tərzini və onun qavranılması məhz funksional semantik sahənin yaranmasına səbəb olur. Əks təqdirdə, hər deyilən söz olduğu kimi başa düşülsəydi, dildə nə semantik mənaya ehtiyac olmazdı, nə də ki funksional semantik sahə yaranmazdı.

Gördüyümüz kimi, funksional qrammatikada morfoloji vahidlərin təsiri ilə kateqorial situasiyadan semantik mənaya, eləcə də semantik mənadan onun ifadə tərzinə olan istiqamət mikro və makro sahələrdə özünü aydın şəkildə biruzə verir. Yəni, bu sahələrin təhlili zamanı iki istiqamət formadan semantikaya, semantikadan formaya özünü göstərmiş olur. Burada dominant istiqamət formadan semantikaya olan istiqamətdir ki, bu da kateqorial situasiyalarla əlaqədardır. Hər hansı bir qrammatik

kateqoriyanın formal əlamətinin qrammatik mənasının müxtəlif pozisiyalardakı mənə rəngarəngliyi, şəkilçi morfemlərin omonimlik xüsusiyyətləri, fikrin ifadə tərzini (intonasiya), məntiqi vurğu və s. təsirlər nitq prosesi zamanı formadan semantikaya olan istiqamət daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu fikri aşağıdakı kimi izah etmək olar.

Dil vahidlərinin semantik və struktur funksiyaları arasında fərq mövcuddur ki, bu fərq də hər bir dil vahidinə funksional baxımdan yanaşdıqda özünü aydın şəkildə biruzə verir. Struktur funksiya dil elementlərinin sistemli şəkildə düzülüşünü, semantik funksiya isə onların rəngarəng mənə çalarlarını müəyyənləşdirir.

Funksional qrammatikada dil vahidlərinin funksional xüsusiyyətləri formadan məzmunə olan istiqamət zəminində araşdırılır. Bu istiqamət nəticəsində aşkar olunan mənə müxtəlifliyinin dəqiqləşdirilməsi üçün isə mütləq bir funksional semantik sahənin olması zəruridir. Məzmun və forma vəhdəti sırf funksional baxımdan təhlil olunur.

Tədqiqata cəlb olunan köməkçi nitq hissələrinin hər birinin kommunikativ situasiyada bir sıra funksional mənə xüsusiyyətləri vardır. Bu zaman həmin dil vahidlərinin özünəməxsus qrammatik mənə növlərindən başqa digər mənə ifadə edə bilmə xüsusiyyətləri aşkar olunur. Hətta köməkçi nitq hissələri cümlənin mənə yükünün dəyişməsinə belə təsir edə bilər (Evə gedirəm. Evə qədər get). Ənənəvi qrammatikada həm köməkçi nitq hissəsi kimi, yəni bağlayıcı və ədat, həm də yerlik hal şəkilçisi kimi işləyə bilən “*da*”, “*də*” vahidi hansısa bir semantik sahədə şərt məzmunu ifadə edə bilər. Məsələn: Sən gəl də mən gedim.

Cümlənin mənasına funksional yanaşma onu təşkil edən komponentlərin mənə rəngarəngliyini üzə çıxarmağa imkan yaradır.

Dilimizdə istifadə olunan, öz mənə çalarlarının müxtəlifliyi ilə cümlənin mənə yükünü daha da dəqiqləşdirən, funksional imkanlarının genişliyi ilə nitq prosesində müəyyən funksional semantik sahəni formalaşdıran köməkçi nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus funksional xüsusiyyətləri vardır.

Köməkçi nitq hissələrinin funksional istiqamətdə tədqiqata cəlb olunması, onların mənə variativliyinin üzə çıxmasına, kontekst daxilində ifadə olunan fikrə təsirinin

müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də, ənənəvi qrammatikada təsdiq olunmuş mənə növlərinin artmasına, dəqiqləşdirilməsinə şərait yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, ADU, 1958, s. 270.
2. Abdullayev R. Türk dillərində konvensiya və ya keçid prosesi. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 281.
3. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, Maarif, 1991, s. 178.
4. Axundov A. Azərbaycan dilində konversiya. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1977, №1 s. 66-75.
5. Bağirova F. Qoşmaların yaranması və tədrisi məsələləri. Tədqiqlər. Bakı, AMEA nəşr, 2002, s. 50.
6. Cəfərov C., Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Metodik vəsait. Bakı, BDU, 2003, 167 s.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 188 s.
8. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 270.
9. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999,

- s.147.
10. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədris məsələləri. Bakı, ADU nəşri, 2012, s. 95.
  11. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, Maarif, 1965, s. 235.
  12. Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, s. 245.
  13. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı, Nurlan, 2005, s. 356.
  14. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 455.
  15. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətinin əsasları. Bakı, 2003, s. 308.
  16. Hüseynov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. Bakı, Nurlan, 2003, s. 194.
  17. Hüseynova Ş. Nitq situasiyalarında bağlayıcıların funksionallığı. Dil və ədəbiyyat. IX cild, №1, 2019, s. 78.
  18. Hüseynova Ü., Eyvazov P., Bayramov R., Fərəcov A. Türkoloji araşdırmalar-1. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.266.
  19. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfolojiya). Bakı, 1963, s. 321.
  20. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya III hissə. Bakı, Maarif, 1973, s.334.
  21. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, Elm, 2000, s. 280.
  22. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010, s. 399.
  23. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, 2003, s. 356.
  24. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı, Xəzər nəşriyyat, 2006, s. 321.
  25. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990, s.345.
  26. Musayev M.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild, Bakı, s. 304.
  27. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat. ADU, №1 2014, s.129.

28. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı, BDU, 1998, s.120.
29. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, BDU, 2000, s.125.
30. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı, BDU, 2008, s.312.
31. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ART nəşr., 1981, s.328.
32. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s. 234.
33. Veysəlli F. Semiotika. Studio Philologica IV. Bakı, Mütərcim, 2010, s.188.
34. Zeynalov F. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı, ADU, 1964, s. 245.
35. Zeynalov F. Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı, ADU, 1964, s. 301.

Türk dilində:

36. Üstünova K. Ama-nın işlevleri. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyyat fakültesi Sosyal bilimler dergisi, 2006, s.10.

Rus dilində:

37. Бондарко А.Б. Функциональная грамматика. Л Наука, 1984, с.133.
38. Шелякин М.А Функциональная грамматика русского языка. Издательство “Русский язык” Москва, 2001, с. 288.